

Ivan Marković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Katedra za hrvatski standardni jezik Odsjeka za kroatistiku
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
ivan.markovic@yahoo.com

O GRAFEMU I HRVATSKOJ ABECEDI

Razlažu se pojmovi koje valja pridružiti gramatološkim terminima *grafem*, *graf* i *alograf* te metoda njihove uspostave. Zagovara se čvrsta veza gramatologije i fonologije, upravo grafemike pojedinog alfabetskog pisma i fonemike jezika koji se njime bilježi, odnosno stajalište da grafema u pojedinom alfabetskom pismovnom sustavu ima onoliko koliko u jeziku koji se njime bilježi ima fonema. Grafem se tumači kao apstraktna jedinica, razred uspostavljen uopćavanjem grafova s istom osnovnom službom, što je u jezikoslovlju na razini odredaba već učinjeno, ali u konkretnim raščlambama nije provedeno ili nije provedeno dosljedno. Pojmovlje i nazivlje potom je primijenjeno na opis hrvatske latinice i njezine *abecede*. U skladu s lučenjem pojmova predlaže se nova notacija – izlomljenim zagradaama bilježe se *grafovi*, ne *grafemi*, npr. graf ⟨a⟩, ⟨a⟩, ⟨A⟩, a *grafem* se bilježi *dvostrukim izlomljenim zagradaama*, npr. grafem ⟨⟨a⟩⟩.

I. Što će se ovdje reći, svojim najvećim dijelom u jezikoslovlju nije nepoznato. Što jest novina, koliko nam je poznato, barem u kroatistici, bit će troje.¹ Prvo, pogled bačen na poznato, a on će nastojati biti bistar i dosljedan. Poznatim terminima pokušat ćemo pridružiti jednoznačne, primjerene i jasno razgraničene pojmove te iznijeti metodu njihove uspostave. Drugim riječima, termine i pojmove nećemo gomilati, jer to nerijetko samo zamagljuje bitno, usložnjavanje terminološkog aparata za svoj relativno uzak problem ne smatramo dobrodošlim. Drugo, poznato će se po-

¹ Kažemo to suzdržano i oprezno, posve svjesni toga da je literatura o obrađivanome u svijetu nepregledna i sasvim je moguće da je netko nekad negdje stvari gledao isto kao mi u ovome radu. Odatle i onaj dodatak »barem u kroatistici«. Kako god, izneseno će odudarati od onoga što nalazimo u dobru dijelu priručnika. Kad tako bude i s onima kolege M. Žagara, to valja shvatiti kao zahvalu koju mu ovaj rad i njegov pisac upućuju na dragocjenim primjedbama.

kušati dovesti do krajnosti, a iznesena metoda okušati na hrvatskome. Uopće, kroz rad će se što implicitno što eksplicitno provlačiti stav da je o odnosima o kojima je riječ moguće govoriti samo unutar jednoga jezika, upravo njegove fonemike, popisa i opisa njegovih fonema, i alfabetskoga pisma kojim se taj jezik bilježi. Treće, prijedlog notacije grafema. Taj prijedlog nije inovatorski hir, i zapravo bismo najsretniji bili da za njim nismo morali posezati, ali posebna notacija pokazala se nužnom.

Neposredan poticaj radu jednostavna je potreba za tim da se gradivo postavi na čvrste noge i izloži tako da ga je moguće uvjereno prenijeti drugomu, za što okvir nismo mogli pronaći u dostupnoj stranoj ni domaćoj literaturi. Da su problemi o kojima je riječ riješeni tek naoko, pokazuju noviji radovi Jelaska — Musulin (2011) i Musulin (2011); premda se s njima bitno razilazimo u temeljnome, s tim radovima dijelimo želju za osviještanjem hrvatskih slovopisnih slijepih pjega i raščišćavanjem ključnih termina i pojmova. Od postojećih radova vjerojatno smo u pristupu i tematici najbliži Brozovićevima (1991; 2007); što nas od njih razlikuje, bit će ponajprije razrađena metoda i dosljednost u njezinoj provedbi. Najzad u svakome razgovoru o gramatologiji ili grafolingvistici neizostavni su u nas Žagarovi radovi (v. npr. Žagar 2005; 2007; 2013); s jedne strane kao izvanredno vrelo novih grafolingvističkih proboja i termina (njemačkih, ruskih, anglo-saksonskih), s druge kao demonstracija odabrane metode na konkretnu srednjovjekovnom materijalu.²

II. Za mnogokoji temeljni uvid, pojam i termin u fonologiji, morfonologiji i morfologiji zaslužan je nerijetko zaboravljen jezikoslovni as J. Baudouin de Courtenay (1845–1929). Termin *fonem* — ne i pojam koji tom terminu pridružujemo — pripisujemo francuskomu fonetičaru A. Dufriche-Desgenettesu (1804–1878), koji ga je prema najnovijim spoznajama rabio već u prvoj polovici 1860-ih, a možda ga i nije sam skovao, nego pozajmio.³ No za to što ga i danas rabimo zaslužni su F. de Saussure te M. Kruszewski i J. Baudouin de Courtenay, koji ga prigrljuju i rabe već

² U Žagarovim radovima zainteresiran će pronaći i veoma razrađene, distingvirane pristupe *grafolingvističkomu* nazivlju, u koje se mi što zbog prostora što zbog nepresudnosti za temu nećemo upuštati; termin *gramatologija* rabit ćemo teorijski neutralno i neopterećeno, kao što rabimo termine *fonologija*, *morfonologija* ili *morfologija*.

³ U literaturi najčešće spominjana godina prve tiskane uporabe termina *fonem* (fr. *phonème*) jest 1873. (v. npr. Simeon 1969: s. v. *fonem*; Muljačić 1972:29, 128; Anderson 1985:38; Mugdan 1985:140; Trask 1996: s. v. *phoneme*; Marković 2013:38). Kako stvari stoje, a mijenjaju se iz godine u godinu, u rukopisima i pismima A. Dufriche-Desgenettesa termin nalazimo još u prvoj polovici 1860-ih, objavljen 1868, a nije nemoguće da ga je Dufriche-Desgenettes pozajmio od bugarskoga filozofa P. Berona (o. 1799–1871) (v. o tome Mugdan 2011; 2014).

1879. (Saussure), odnosno 1880. (Kruszewski i Baudouin de Courtenay; Kruszewski je prvi koji je termin upotrijebio u opreci prema *glasu*, rus. *zvuk*, njem. *Laut*). Baudouin de Courtenay skovao je k tomu termin *morfem*, također oko 1880.⁴ Baudouin de Courtenay skovao je najzad početkom 20. st. i termin *grafem* i rabio ga u značenju »najjednostavnijeg elementa pisma [...], to jest predodžbe slova ili slogova« (Baudouin de Courtenay 1972:285), odnosno »najjednostavnije grafičko-optičke predodžbe povezane s čitavim slovom« (Kohrt 1986:82), odnosno »najjednostavnijeg elementa pismeno-vizuelnog jezika koji se obično ne može dalje razlagati« (Piper 1988:22). Piper (*ibid.*) piše da se termin *grafem* u studentskim bilješkama s predavanja J. Baudouina de Courtenaya javlja od 1904. Može biti neovisno o Baudouinu de Courtenayu rabio ga je 1930-ih finski jezikoslovac A. Penttilä (1899–1971), kojemu se termin *grafem* također kadšto pripisuje, no on ga je rabio u širem značenju, između ostaloga za čitave napisane riječi.⁵ U stotinu godina od izuma termin *grafem* poprimio je različita, kadšto i oprečna značenja — uostalom, već su ga i tvorci tumačili različito — o kojima se svak može obavijestiti u priručnicima.⁶ Ne samo to nego se stavovi o smislu postojanja i uopće o statusu toga termina kreću od jedne krajnosti do druge, od toga da se *slovo* smatra laičkim terminom, a uporaba termina *grafem* ulaznica je u znanstvenu zajednicu, kako god nonšalato taj termin rabljen bio (usp. Kohrt 1986:80), do toga da je *grafem* postao predteorijski i šminkerski, lažiznanstveni nadomjestak za *slovo* ili *znak* (engl. *character*) koji bi valjalo ukloniti iz znanstvenoga diskursa (usp. Daniels 2002:22).

Daniels (*ibid.*) dvoji da je pismovne sustave potrebno i moguće analizirati kao jezik. Svoje stajalište obrazlaže ovako. Prvo, pismo nije jezik, ponajprije iz bioloških razloga, jezična nam je sposobnost urođena i nesvjesno ju razvijamo tokom socijalizacije, pismo se svjesno uči. Iz toga slijedi, smatra Daniels, da emska razina, koja uključuje jezikoslovne termine poput *fonema* i *morfema*, koja opisuje jezično nesvjesno, nije prikladna za opis svjesnoga, pisma. Budući da u pismu emske razine nema, termin *grafem* neprikladan je.⁷ Drugo, za razliku od jezika, koji svi funkcioniraju isto, pismovni sustavi koje je čovjek osmislio bitno se razlikuju, odno-

⁴ V. o tome npr. Marković (2012: poglavlje 2.1; 2013: poglavlje 1.5) i ondje navedenu literaturu.

⁵ V. o tome Kohrt (1986) i ondje navedenu literaturu, osobito rad P. Ruszkiewicza o teoriji grafema u J. Baudouina de Courtenaya iz 1978.

⁶ Vrlo obavijesne i pregledne natuknice daju npr. Simeon (1969), Coulmas (2003), Crystal (2008).

⁷ Zanimljivo i nama neobično, koliko god prema *grafemu* odbojnosti gajio, Daniels (2002:22) smatra da je »*alograf* koristan [termin] za uvjetovane inačice slova«.

sno u nekima znakovi zastupaju riječi, u nekima slogove, u nekima konsonante, u nekima konsonante i vokale, u nekima razlikovna obilježja.⁸ Treće, jezik se vječito mijenja, pismo načelno slijedi tradiciju i ne mijenja se lako, ali s druge strane pismovni sustavi mogu se mijenjati svjesno, odlukom, jezik ne.

Danielsovo smo stajalište naveli jer naše je upravo suprotno, odnosno sve što on smatra nepotrebnim i neprikladnim mi smatramo potrebnim i prikladnim. Prvo, ne, pismo nije jezik, pismo nam nije urođeno, pismo je izum, svjesno se uči. Ali to nipošto ne znači da ono nema svoju umnu, nesvjesnu, emsku stranu. Emsku stranu sam po sebi nema ni jezik. Da jezik sam po sebi ima emsku stranu, to smatramo jednom od češćih zabluđa, a korijene joj ne možemo precizno smjestiti, možda su u tome što nas kroz naobrazbu emskom jezičnom stranom nekritički “šopaju” preko svake mjere, pa ju počnemo uzimati zdravo za gotovo. Čovjek je taj koji je jeziku osmislio emsku stranu, emska razina jezika čovječji je konstrukt — teorija, uvid — do kojega je čovjek došao refleksijom onoga što mu je jedino neposredno dano, a to je *govor*. Emsku razinu — zato smo time i počeli — zapadni je jezikoslovac jasno počeo raspoznavati i davati joj ime prije 150-ak godina.⁹ Ta razina ne postoji stvarno, ta razina jednostavno je način da sami sebi predočimo ono do čega ne možemo izravno stići, ili barem nismo mogli sve do recentnoga napretka neuroznanosti, a to je *jezik*. Ne vidimo stoga nikakvu prepreku tomu da i pismu ne uspostavimo emsku razinu, da bismo ga bolje razumjeli. Drugo, da, pismovni se sustavi razlikuju, nekima se bilježe riječi, nekima slogovi, nekima glasovi, nekima samo pojedini glasovi, upravo konsonanti. Pitanje je postoji li uopće takva nadjedinica koja bi mogla obuhvatiti sve osnovne razlikovne jedinice svih tih pismovnih sustava. *Grafem* to nije. Ali grafem to ne treba ni biti. Termin i pojam *grafema* nastao je u zapadnoeuropsko-mediteranskom okrilju jezika koji se bilježe alfabetskim pismom, pismom koje načelno bilježi sve glasove (dostaje nam i takva labava i opisna odredba), i za potrebe takvih pisama. Što je tu sporno i čemu to ignorirati? Pismo koje bilje-

⁸ Daniels (2002) daje svoju podjelu na šest tipova pismovnih sustava, izloženu još 1996, koja nam ovdje nije presudna, a koja se od ostalih razlikuje zapravo preciznošću i terminologijom, odnosno uspostavom termina *abjad* za pisma kojima se služe semitski jezici (pojednostavljeno, bilježe se samo konsonanti) i termina *abuguida* za devanagari, pismo kojim se bilježe sanskrt i hindski (pojednostavljeno, vokali se bilježe na konsonantima), čime su takvi sustavi jasno i terminološki razlučeni od *alfabetskih* poput grčkoga (bilježe se i konsonanti i vokali).

⁹ Dakako, krećemo se u okvirima suvremenoga jezikoslovlja i pritom svjesno zamenarujemo to da se razumijevanje te razine u povijestima jezikoslovlja pomiče sve do staroga vijeka i indijskih gramatičara.

ži sve glasove europski je čovjek ustanovio puno prije no što je ustanovljen *fonem*, europski je čovjek slova za sve glasove ustanovio puno prije no što je ustanovljen *grafem*.¹⁰ »[...] na pojam foneme nastavlja se na najprirodniji način pojam grafeme, koji [...] u Boduenovoj teoriji pripada planu jezičkih predstava, kao fonema i morfema« (Piper 1988:22–23). Onoliko koliko nam *fonem* olakšava da razumijemo jezik toliko nam – smatramo – *grafem* olakšava da razumijemo pismo, grafiju. Osnovne jedinice nealfabetskih pismovnih sustava drugačije su i nek imaju svoje nazive, ništa u tome nema sporno. Treće, da se jezik mijenja nesvjesno, a pismo svjesno, dogovorno ili dekretima, ne vidimo kao nikakav poseban argument protiv uspostave emske razine pisma. Naprotiv uspostava emske razine olakšava nam da shvatimo da je mnogokoja promjena u pismu tek površinska, a ne emska. To da je Noah Webster – Danielsov primjer – Amerikance uvjerio u to da u engl. riječima poput *colour* 'boja' ne treba pisati *u*, ako se nas pita, pitanje je površinsko i kozmetičko, to nije pitanje emske razine. Upravo nam stoga i treba dvorazinska aparatura, da razdvojimo bitno od nebitnoga, *razlikovno* od *različitoga*.

Naše se stajalište uvelike podudara s Kohrtovim (1986:90–92) četiri-ma načelnim napucima kojih se valja držati pri razmišljanju o grafemu. Prvo, više je nego poželjno izgraditi gramatološku terminologiju koja će što više odgovarati fonološkoj. Ako u fonologiji imamo *foneme* i *fonove*, imajmo i u gramatologiji *grafeme* i *grafove*. Drugo, termine ne treba gomi-lati i bez potrebe uvoditi nove. Dodali bismo, nema potrebe za ustaljene i sveprisutne internacionalizme, koji su kao internacionalizmi i hrvatske riječi, uvoditi neke »hrvatskije«, kao što je to nepotrebno kod termina *fonem* i *fon* ili *morfem* i *morf*. To vrijedi i za riječi koje doista jesu predteorijske – *glas* i *slovo* – ako one u provedbi traže samo još veću eksplikaciju.¹¹ Treće, bilo bi dobro kad bi *grafem* bio jedinica otprilike veličine fonema, ni prevelika ni premala. Samim time isključili bi se pismovni sustavi koji ne bilježe glasove, odnosno termin *grafem* ne bi se opterećivao značenjima terminâ *piktogram*, *ideogram*, *logogram*, *silabogram*, *morfogram* i sl. Da, mogli bismo se u željenome značenju služiti terminom *fonogram*, ali on je daleko

¹⁰ O počecima alfabetskoga pisma u drevnih Grka i svemu što im je kao pretpostavka u 2. tis. pr. n. e. prethodilo v. npr. u Coulmasa (1996: s. v. *Greek alphabet*) ili Bugarskoga (1997: poglavlje 6); *potpuni alfabet*, pismo sa znakovima za sve konsonante i vokale, ustanovljen je vjerojatno negdje do 800. g. pr. n. e. »Od više varijanata toga pisma najzad je prevladao jonski alfabet koji je godine 403. bio službeno uveden i u Ateni umjesto staroatičkoga od kojega je bio prikladniji« (Dukat 1983:3).

¹¹ Drugim riječima rečeno, jesmo za izgradnju domaće terminologije, ali ako ona zahtijeva negospodarna objašnjenja, onda se zamućivanjem pojmova pretvara u svoju suprotnost.

od ustaljena i njegova bi uporaba potrla drugi naputak.¹² Četvrto, elemente ne valja miješati s pravilima. Taj ćemo Kohrtov naputak prilagoditi sebi i u daljnjem tekstu uzgredno spomenuti kako se pravila mogu primjenjivati na jedinice, odnosno kako bi mogla izgledati pravila povezivanja dubinske (emske) i površinske razine (što u gramatologiji kako ju vide fonolozi nije novost, v. dalje § IV.3).

S Kohrtom se ne slažemo posve u jednome. Ne gajimo bojazan ni skepsu da bi se sustav grafemâ mogao pretvoriti u fonemsku transkripciju (usp. Kohrt 1986:88); naime kao najavu sljedećih odjeljaka postaviti ćemo protupitanje — a što ako se i pretvori?

III. Kako priručnici određuju *grafem* i *graf*? U pojedinima od njih naći ćemo po našem sudu vrlo dobre odredbe. Budući da su nam važne, a relativno su kratke i precizne, Crystalove ćemo (2008: s. v. *grapheme*, *graph*, *allo-*) donijeti našire:

grafem Najmanja *razlikovna jedinica* [engl. *contrastive unit*] u pismovnome *sustavu nekoga jezika*; obično se bilježi unutar izlomljenih zagrada. Primjerice grafem <a> ostvaruje se pomoću nekoliko *alograma*, *A*, *a* itd., koji se mogu smatrati *jedinicama u komplementarnoj raspodjeli* (npr. velika slova ograničena su na početak rečenice, vlastite imenice itd.) ili *slobodnim inačicama* (kao u nekim stilovima rukopisa), baš kao što je to u raščlambi *fonemâ*.

graf Termin koji neki *jezikoslovci* rabe sa značenjem najmanjeg *odjelitog odsječka* [engl. *discrete segment*] u pisanome ili tiskanome slijedu, odgovara pojmu *fona* u *fonologiji*. Ovaj tiskani redak sastoji se od *grafova* poput *O*, *v*, *a*, *j* itd. te *interpunkcijskih znakova*.

alo- Prefiks u *jezikoslovlju* općenito rabljen sa značenjem zamjetne *inakosti* u *obliku jezične jedinice* koja ne utječe na *funkcionalni identitet* te jedinice u jeziku. Oblična *inakost* o kojoj je riječ nije jezično *razlikovna*, tj. ne uključuje mijenu u *značenju*. Pisani jezik primjerice sastoji se od niza slova, ili *grafema*, ali svaki od tih *grafema* može se napisati na nekoliko različitih načina, ovisno o pitanjima poput *jezičnoga konteksta*, *vrste pisma*, *razlika* u rukopisu itd., primjerice »slovo A« može se ostvariti kao *A*, *a*, **a**, a itd. Svaka od tih mogućnosti *grafička* je *inačica* apstraktnoga *grafema* (*A*): one su sve *alografije* *grafema* (*A*).

Istaknut ćemo još jednom što smatramo ključnim: *grafem* je *jedinica*, *grafem* je *apstraktan* (ako se kaže da je *jedinica*, smatramo da samim time

¹² Tim prije što se i termin *fonogram* u širem smislu može razumjeti na više načina, odnosno kao »grafički znak koji označuje neki zvuk ili zvukovnu jedinicu (riječ, slog, glas); nazvan je tako s obzirom na ideogram, koji označuje neki pojam« (Simeon 1969: s. v.) ili »znak ili simbol, kojim se obilježava izgovorena riječ (verbalni fonogram), slog (silabički fonogram) ili glas (alfabetički fonogram), a za razliku od *ideograma*, kojim se obilježava određeni pojam« (Mesaroš 1971: s. v.).

valja razumijevati da je apstraktan, ali čini se da je taj pleonazam nuždan za pravo razumijevanje stvari), grafem je jedinica pismovnoga sustava, grafem se ostvaruje *alografima*, aločinjenice su *oblične* činjenice koje ne utječu na *značenje* ili *funkciju*, grafem se obično bilježi u *izlomljenim zagradama*. Citiranim Crystalovim odredbama možemo tu i tamo ponešto prigovoriti, odnosno ne složiti se s njima. Primjerice nije izričito rečeno da je tu nužno riječ o alfabetskoj, fonološkoj pismovnom sustavu. Nadalje kaže se da se »pisani jezik sastoji od niza slova, ili grafema«, a to ne smatramo preciznim, odnosno pisani se jezik, upravo tekst, sastoji od *grafova* (v. o tome dalje). No ti prigovori nisu presudni, bitan nam je duh, a ne slovo odredaba.¹³ U drugim radovima možemo naići na kraće (tako npr. Brozović 1991:391; 2007:173; Dürscheid 2002:143, odredba /b/) ili duže odredbe (tako npr. Coulmas 1996: s. v. *grapheme*, *graph*, *allograph*), ali njihov duh bit će veoma sličan. Srž problema otkriva se međutim u primjeni odredaba na stvaran materijal pojedinoga jezika i pisma kojim se on bilježi. Coulmas *grafem* određuje ovako (2003:36):

Termin *grafem* odnosi se na apstraktan tip slova i njegov položaj unutar danoga pismovnog sustava, uvelike poput *fonema*, termina prema kojemu je skovan, razumljena kao skupa sličnih govornih glasova.

Ni takvoj odredbi nemamo što dodati ni oduzeti, ali njezina nam je primjena neprihvatljiva. Coulmas (*ibid.*) za engleski kaže primjerice ovako:¹⁴

<s>	'es, devetnaesto slovo [engl. <i>letter</i>] engleskog alfabeta'
[s]	'bezvučni alveolarni frikativ'
/s/	'fonem es'

Pokušavamo biti dobrohotni, ali ne uspijeva nam razumjeti kako sad engleski *grafem* <s> može biti *slovo* (Coulmas 2003:35 za *letter* kaže da je »osnovni simbol pismovnih sustava izvedenih iz semitskih, uključujući latinski alfabet«) i kako može biti dio *alfabeta*; grafem ne bi bio dio alfabeta, nego dio pismovnoga sustava, to i sam Coulmas kaže. Slično nelučenje razina imamo i u hrvatskim priručnicima, primjerice Barić *et al.*

¹³ Usput budi rečeno, naše je iskustvo s Crystalovim rječnikom inače malko lošije no s Traskovima, koji se uvijek odlikuju vrlo kratkim i ubojito preciznim odredbama. U citiranim odredbama Crystal je međutim pohvalno precizan i obavijestan, a u Traska (1992; 1996) — začudo — natuknicâ *grafem*, *graf* i *alograf* nema.

¹⁴ Mjesto donosimo i radi ustaljene jezikoslovne notacije, o kojoj će dalje još biti riječi (v. § IV.1). Notorna je, pa ćemo ju samo konstatirati. Grafemi se bilježe unutar *izlomljenih zagrada* (engl. *chevrons* ili *angle brackets*). U bilježenju izlomljenih zagrada pratit ćemo izvornike (zgrade sastavljene od znakova < >), mi ćemo se služiti drugačijima (znakovi < >). Fonemi se bilježe unutar *kosih crta* (engl. *slashes*). *Morfemi* se bilježe u *vitičastim zagradama* (engl. *braces* ili *curly brackets*). *Fonovi* i *morfovi*, izgovor, bilježe se u *uglatim zagradama* (engl. *square brackets*).

(1995:64; 2005:64):

Osnovne jedinice pisma su *slova*, a grafije *grafemi*. I slovo i grafem pismeni su oblici za fonem.

Tu jednostavno nije jasno što je što i kako to foneme bilježimo dvama sredstvima. Slično imamo i u njemačkim priručnicima, primjerice Dürscheid (2002:146) piše da se grafem ⟨y⟩ u njemačkome javlja samo u pozajmljenicama (npr. *Typologie* 'tipologija') i imenima (npr. *Bayern* 'Bavarska'). Na to možemo upitati samo ovo: ako je *y* u *Typologie* i *y* u *Bayern* jedno te isto, jedan te isti grafem, koja je onda razlika između grafema i grafa (slova, njem. *Buchstabe*) i što će nam uopće termin i pojam grafema? Nelučnije razina posebno dolazi do izražaja u Coulmasovu (2003:98–99) popisu petnaestak engleskih — obratimo pozornost na Coulmasove termine — *grafema* koji služe za bilježenje *fonema* /u:/, pri čemu se pojedini grafemi, piše Coulmas, sastoje od više slova (engl. *letters*):

/u:/	<u>	truly	'zaista'
	<o>	do	'činiti'
	<oe>	shoe	'cipela'
	<oo>	soon	'uskoro'
	<ue>	true	'istina'
	<ui>	lawsuit	'tužba'
	<ou>	routine	'rutina'
	<wo>	two	'dva'
	<ew>	screwed	'zavijen'
	<wew>	jewel	'dragulj'
	<oeu>	manoeuvre	'manevar'
	<ous>	rendezvous	'sastanak, randevu'
	<ough>	throughout	'kroza, diljem'
	<oups>	coups	'pogledi' ¹⁵

Takva analiza nama je neprihvatljiva jer potire sve što je rečeno o apstraktnosti grafema, koju u odredbama spominju i Crystal, i Coulmas (v. gore), i Dürscheid (2002:143, odredba /b/), na svoj način i Brozović (1991:392; 2007:174) kad kaže »slovo je materijalna, vizualna pojava u većoj mjeri nego grafem«. Iz takve Coulmasove analize izlazi da je grafem apstraktan samo navodno, a zapravo je posve konkretan i identičan onomu što nalazimo u pojedinoj grafiji, primjerice engleskoj, upravo u pojedinoj riječi. Našim riječima rečeno, grafem je tu identičan grafovima. U tom smislu *grafem* nam ni kao termin ni kao pojam ne treba jer se ni po čemu ne razlikuje od *grafa*, eventualno se može razlikovati od *slova*. Mi napro-

¹⁵ Izgovor [ku:] može se pretpostaviti u množinskom obliku nepotpuno prilagođena galicizma *coup d'oeil* 'pogled', mn. *coups d'oeil*; u značenju *coups* 'udari' izgovor će množinskog oblika biti [ku:z], dakle <oups> = [u:z].

tiv mislimo da nam itekako treba, ali samo ako se njegove odredbe shvate i primijene na drugačiji način. Coulmasovu pokazanu primjenu kao ni onu s njemačkim ⟨y⟩ u Dürscheid (v. gore) ne smatramo prikladnima jer ne objašnjavaju ništa. Također ne smatramo prikladnima — a ni potrebnima — analize koje se daju u uspostave raznovrsnih odnosa između grafemâ i fonemâ ili fonemâ i grafemâ (enciklopedija Coulmas 1996 puna je takvih korelacijskih tablica), koje za nužnu posljedicu imaju tvrdnje poput onih da ima slučajeva kad »jedan grafem predstavlja različite foneme«, primjerice »u europskim jezicima često grafem *c* predstavlja različite foneme, npr. *k*, *c*«, ili slučajeva kad »jedan fonem ima raznolike grafeme«, primjerice u njemačkome »početni se /š/ u riječima *Schnee* 'snijeg' i *Sprache* 'jezik, govor' jednom piše sa *sch*, a drugi put sa *s*« (tako npr. Musulin 2011:244–245). Pogotovo ako se takve analize zaključče ovako (Musulin 2011:246; upitnikom smo naznačili mjesto gdje u izvoru nedostaje riječ — vjerojatno *smisao* ili *značenje*):

Kad se govori samo o jednoj vrsti grafema, kod jezika s fonemskim pismom poput španjolskoga i hrvatskoga, dovoljno je na početku rada istaknuti da se naziv grafem rabi u [?] pisanoga izraza fonema.

Nama je upravo do suprotnoga — grafem vidjeti kao apstraktnu jedinicu, hotimice smo opet pleonastični, koja nije nikakav pisani izraz fonema niti je bilo kakav izraz. Ono što doista jest cilj opisa grafemike, opisa pisma kojim se služi pojedini jezik, to je uspostava grafema i uspostava odnosa između pojedinoga grafema i njegovih alografa. Klice takva stajališta naći ćemo u Brozovića (1991:391, 392; 2007:173, 175), ali opet u detaljima, ne i u razradi, primjerice ondje stoji:

Hrvatska grafija ima *trideset* grafema. Oni postoje u pisanom i tiskanom obliku. [...] Grafemi iz grafemskoga sastava hrvatske abecede mogu se podijeliti u tri kategorije: temeljna slova, izvedena slova i dvoslovi.

Mi smatramo da grafemi — jer su apstraktni — ne mogu postojati ni u kakvu obliku (pa ni pisanu ni tiskanu), da grafemi nisu materijalna pojava ni u kojoj mjeri (pa ni »manjoj« u odnosu na slovo ili graf) te da se grafemi ne mogu dijeliti na kategorije grafova (slova) jer su to jednostavno činjenice različitih razina. Sve to dovodi nas do ključnih grafemičkih zadataka i do veze terminologije i jezikoslovnih poddisciplina koju smo već naznačili (v. gore § III), a kao najavu njezine razrade možemo samo ponoviti ono što je o tome fonolog Lass već kazao (1984:15):

Ali »slovo *a*« samo po sebi nema oblik neovisan o jednom od svojih ostvaraja: ono je *apstraktna jedinica* koda ostvarljiva samo kao jedan od konačna broja oblika, ali bez »oblika po sebi« [...] ako bi vas tko zamolio da odredite »što je to *a*«, morali biste odgovoriti pomoću jednog od tih oblika, premda

veoma dobro znate da je nešto apstraktno »dubinsko« [engl. »underlying«] i zajedničko svima njima — njihova »a-ost«. Svaki oblik zapravo je član apstraktnoga razreda »a«, ostvaraj ili eksponent.

IV. Marković (2012; 2013; 2014) podrobno opisuje postupak uspostave emskih jezičnih jedinica u fonologiji i morfologiji i njihov odnos prema ostvarenomu. Takav opis primijenit ćemo ovdje na uspostavu grafema. Emsku razinu jezika čine jedinice. Te jedinice zovu se *fonem*, *morfem*, *leksem*, *tagmem*, *frazem*... ovisno već o razini o kojoj je riječ. Te jedinice, kao uostalom sve jedinice, kako ih mi razumijemo, apstraktne su. U njima nema ništa fizičko, stvarno, tvarno, one su naši umni konstrukti kojima pokušavamo opisati i sami sebi predočiti umni sustav koji nam omogućuje da govorimo i da razumijemo što govorimo, koji sustav onda zovemo jezikom. Usporedba s mjernim jedinicama uvijek pomaže: metar i kilogram naši su umni konstrukti, pramjere, u stvarnome, tvarnome svijetu metar i kilogram ne postoje, postoji samo ono što je dugačko jedan metar (a to nešto može biti cjelovito ili pak sastavljeno od primjerice pet dijelova dužine 20 centimetara), postoji samo ono što teži kilogram (a to nešto može biti cjelovito, poput baždarena utega, ili se pak sastojati od recimo 6–7 nejednakih jabuka, ili pak od nekoliko jabuka i nekoliko krušaka). Do jezika — sustava jedinica, odnosno ukupnosti jedinica i njihovih međuodnosa — ne možemo dospjeti izravno, nego samo posredno, preko onoga što je tvarno, fizički ostvareno. To tvarno i fizički ostvareno jesu fonovi i morfovi, ako se zadržimo na razinama prve i druge artikulacije ljudskoga jezika (u onom smislu ključne dvostruke artikulacije ljudskoga jezika u kojem su to magistralno sredinom 20. st. odredili A. Martinet i Ch. Hockett):

banana	[n]	Gjd.	vuka	[vūk]
banka	[ŋ]	Vjd.	vuče	[vūč]
invalid	[m]	Nmn.	vuci	[vūc]

Tu pred sobom podebljana imamo tri različita fona (alveolarni nazal [n], velarni nazal [ŋ], labio-dentalni nazal [m]) i tri različita morfa ([vūk], [vūč], [vūc], zabilježili smo ih tradicionalnom transkripcijom). Oni međutim u našoj svijesti čine po jedan razred, jednu *razlikovnu* jedinicu, premda su međusobno stvarno posve *različiti*. Ti razredi jesu fonem i morfem. Fonemi i morfemi naši su umni razredi u kojima okupljamo beskonačne ostvaraje — fonove i morfove — pretpostavljajući da u našem umu postoje predodžbe koje nam omogućuju da beskonačno mnoštvo različitih fonova i morfova izgovorimo i da ih čuvene uvijek u svojem umu povežemo s tom jednom te istom razlikovnom predodžbom. Najzad glasovi, riječi i govor postojali bi i bez naše refleksije o njima, mi bismo i dalje savršeno govorili svojim materinskim jezikom — kao što laici i čine — sve i kad

ne bismo pojma imali o fonemima i morfemima.

Sad, da bismo te jedinice nekako prikazali, nekako o njima u znanosti govorili i pisali, mi među postvarenim oblicima odabiremo jedan i bilježimo ga na osobit način. Koji postvaren oblik odabiremo da bi nam poslužio kao predstavnik sviju, kao predstavnik razreda, kategorije? — Onaj za koji pretpostavljamo da je: — prvo, kontekstualno najmanje uvjetovan, a univerzalno najmanje uvjetujući kontekst jest kontekst dvaju najotvorenijih vokala (*a...a*), — drugo, onaj koji je, poželjno, najčešći, — treće, onaj koji nam je intuitivno najbliži. Dakle među postvarenim oblicima odabiremo onaj koji u idealnu slučaju ima te tri odlike. Ne nužno, ali poželjno. Te ga odlike jednom riječju čine — *prototipnim*. I svoj fonem i morfem sad nazivamo i bilježimo ovako:

fonem *n* /n/ morfem *vuk* {vūk}

Ne treba zbuniti — to nije nikakvo ostvareno *n*, nikakvo ostvareno *vuk*. To je i dalje apstrakcija, predodžba, tzv. dubinska postava, i mogli bismo ju bilježiti kako god. Bilježimo ju tako radi praktičnosti i intuicije te radi lakoće izvođenja tzv. površinskih postava, odnosno svih mogućih alofona tog fonema i alomorfa tog morfema. Svi fonovi koji su ostvaraj jednoga fonema alofoni su tog fonema, svi morfovi koji su ostvaraj jednoga morfema alomorfi su tog morfema. Onaj alofon i onaj alomorf koji su najmanje moguće uvjetovani kontekstom, oni za izvod kojih je potrebno najmanje moguće pravila, zovu se *temeljnim alofonom* i *temeljnim alomorfom*. Ponovimo, fonovi i morfovi ostvareni su oblici, fonemi i morfemi apstraktni su, jedinice, naši umni konstrukti nastali kao posljedica refleksije o govoru.

IV.1 *Mutatis mutandis* isto ćemo primijeniti na uspostavu *grafema*. U tekstu pisanome svojim jezikom i pismom susrećemo se s oblicima — izvan visokoparnih rasprava zovemo ih *slovima*, mi ćemo ih zvati *grafovima* — kojima svima pridružujemo istu vrijednost. Primjerice ovima:

a, a, a, a, A, A, A, A...

Sve su to različiti grafovi, ali svima njima mi u svojem umu pridružujemo jednu te istu vrijednost, sve su to različiti ostvaraji jednoga te istoga. To jedno te isto to je naš umni konstrukt, apstrakcija, ideja, predodžba. To jedno te isto umni je razred koji nam omogućuje da sve te *različite* pojavne oblike svedemo na jedno, prepoznamo kao jedno te isto (kad ih pišemo ili vidimo napisane), i da onda taj razred *razlikujemo* od svih ostalih tako uspostavljenih razreda našega pismovnoga sustava, od razreda koje čine primjerice ovi oblici:

b, b, b, b, B, B, B, B...

c, c, c, c, C, C, C, C...

Umni apstraktan razred tako uspostavljen smatrat ćemo i zvati *grafemom*. Kako ćemo obilježiti taj razred? — Tako što ćemo među postvarenim oblicima odabrati onaj koji je, poželjno, najmanje uvjetovan kontekstom, najčešći, tradicionalno i intuitivno najbliži, jednom riječju — prototipom. Za našu prvu skupinu to će biti oblik »a«. (Možda bi intuitivnije bilo da to bude oblik »A«, koji je jednostavniji, pri ovladavanju pismom uči se prvi, ali to bi nam otežalo izvod ostalih oblika.) Za razliku od dosadašnje opće jezikoslovne prakse, koja se za bilježenje grafema služila izlomljenim zgradama, mi uvodimo novu oznaku — dvostruke izlomljene zgrade. Dakle izlomljene zgrade i dalje nam služe da obilježimo grafove, pisani *oblik*, kako jezikoslovci i čine (tek hineći da bilježe grafeme, v. gore § III), ali grafeme ćemo bilježiti unutar dvostrukih zgrada. Tako dobivamo:

⟨⟨a⟩⟩

Ponavljamo, da otklonimo svaku moguću zabunu: način bilježenja po jedinoga grafema konvencija je, donekle čak i arbitrarna, u tom našem ⟨⟨a⟩⟩ nema ništa stvarno, ostvareno, i doista bismo taj grafem mogli bilježiti kako god, kojim god simbolom. Taj simbol, usuprot Kohrtu (1986) ne vidimo tu nikakav problem, može biti i uvriježen transkripcijski simbol, da pače, stoga bismo više nego elegantnim rješenjem za Coulmasov problem (v. gore § III) smatrali simbol ⟨⟨u:⟩⟩.

Kao što se fonemi ostvaruju fonovima, a morfemi morfovima, tako se i *grafemi* ostvaruju *grafovima*. Svi ostvaraji jednoga grafema *alografi* su tog grafema. Dakle svi oni naši različiti a-ovi alografi su grafema ⟨⟨a⟩⟩ i bilježiti ćemo ih u jednostrukim izlomljenim zgradama:

⟨a⟩, ⟨a⟩, ⟨a⟩, ⟨a⟩, ⟨A⟩, ⟨A⟩, ⟨A⟩, ⟨A⟩...

Među njima *temeljni* je, osnovni alograf onaj koji je najmanje uvjetovan kontekstom — ⟨a⟩. Među Coulmasovih petnaestak alografa engleskoga grafema ⟨⟨u:⟩⟩ to bi vjerojatno bio ⟨u⟩, kao u engl. *truly*; o tome nismo pozvani suditi, ali neće biti baš slučajno i suprotno temeljnoj intuiciji da ga je i Coulmas naveo na prvome mjestu. Alografi su stvarni, tvarni, ostvareni, postvareni *oblici*, oni koje čitamo u pisanome tekstu, oni koje svakodnevno pišemo. Oni nisu nikakve jedinice, nisu apstraktne predodžbe. Predodžba je grafem, grafem je dio našega pismovnog sustava — mogli bismo ga zvati međunarodnom riječju *alfabet* — koji zovemo *hrvatskom latini-com*. Grafovi su ono što je napisano i mogu biti tek dio *abecede*, ali i ne moraju (v. o tome dalje § VI).

IV.2 Rekosmo da je poželjno i dobrodošlo uspostavljati vezu gramatologije s fonologijom. U prethodnom odjeljku pokazali smo kako se to čini na razini uspostave pojmova i termina. U tom kolopletu ostaje nam još dvoje: — prvo, čemu grafemi i grafovi služe, — drugo, mogu li se grafovi opisivati aparaturom sličnom onom za fonove i morfove.

Hrvatska i sve ostale latinice *alfabetska* su ili *fonološka* pisma, takva u kojima jedan grafem odgovara jednomu fonemu, pričem pod *pismo* razumijemo *sustav grafema*, ne ostvarenu ukupnost *grafova*. To je odredba koja nas zadovoljava. Slične možemo naći u DeFrancisa (1989:185), Bugarskoga (1997:43), Coulmasa (1996: s. v. *alphabet*), tek što se u njih u odredbi kadšto javi po našem mišljenju nepriličan dio poput »written representation« (DeFrancis), ili pak »pisani znak« (Bugarski), ili pak »die schriftliche Repräsentation« (Dürscheid 2002:143), što nas opet dovodi do *grafa*, ne do *grafema*; nama grafem nije (za)pisan, nije vidljiv, ono što je zapisano i vidljivo jest *graf*.

U alfabetskome pismu jedan grafem stoji za jedan fonem jezika o kojemu je riječ. Tu za nas nema ništa sporno.¹⁶ Čak ni ako — a protiv ovoga nemamo ništa — grafom smatramo i ono što ni na koji način ne reprezentira fonem, primjerice interpunkcijske znakove, bjeline, matematičke simbole, brojke, piktograme poput emotikona i sl.¹⁷ U tom slučaju grafemi u okviru alfabetskoga pisma ne bi stajali *samo* za foneme, ali to ne bi mijenjalo na stvari — ako i kad stoje, uvijek su u odnosu jedan-za-jedan. Jer primjerice ako su i navodnici grafovi — ponavljamo, nemamo ništa protiv toga — onda su različite vrste ostvarenih navodnika (»«, „“, “”) ništa doli alografi grafema koji *ad hoc* možemo nazvati »grafem navodnici«.¹⁸ Iz toga slijedi da grafema u grafemskome sustavu ima upravo onoliko koliko u fonološkome sustavu jezika koji se tim sustavom bilježi ima fonema.

A koliko u pojedinome jeziku ima fonema, to je pak pitanje oko kojega se u svakome jeziku postiže kakav-takav konsenzus, ali odgovor nikad nije konačan. (Dovoljno je pročitati dva fonološka rada o kojemu jeziku bilo, pa nek su još pisana iz različitih teorijskih očista, da bi se vidjelo da je tomu tako.) I ne može biti. Ni tu nema ništa sporno, sporno je samo kad se to osporava. Mi smatramo da hrvatski ima 31 fonem. Zašto to sma-

¹⁶ Za drugačije viđenje tog odnosa v. npr. Gallmann (1986) ili komentare u Žagara (2005:247, n. 42; 2007:37, n. 48).

¹⁷ O takvim tumačenjima v. npr. Gallmann (1986), Coulmas (1996: s. v. *graph*), Žagar (2005:245–249; 2007:32–38).

¹⁸ Coulmas (1996: s. v. *alphabet*) interpunkcijske znakove isključuje iz alfabeta, barem u značenju (2): »Ukupnost temeljnih znakova u alfabetskome pismovnom sustavu, izuzev interpunkcijske znakove.«

tramo i tko je, kada, gdje i zašto smatrao drugačije, nije tema ovoga rada i za njegov je meritum nevažna.¹⁹ Jedino što jest važno jest da iz toga izlazi da hrvatska latinica kao pismovni sustav ima 31 grafem. Drugim riječima, da smatramo da hrvatski ima 30 fonema, tvrdili bismo da hrvatska latinica ima 30 grafema, da smatramo da hrvatski ima 32 fonema, tvrdili bismo da hrvatska latinica ima 32 grafema. Tako izlazi iz dosadašnjeg izlaganja, latinica je alfabetsko, fonološko pismo, pa je grafema onoliko koliko je fonema, koliko god fonema bilo.

Kako ćemo zabilježiti te grafeme? — Mislimo da je najprikladniji i najpraktičniji način bilježiti ih simbolima kojima se služimo pri bilježenju fonema, a ti nisu drugo doli oni kojima se u tradicionalnoj slavenskoj transkripciji bilježe temeljni alofoni svakoga od njih (što je *temeljni alofon*, objašnjeno je gore u § IV). Da ne bude nejasnoća, navest ćemo ih sve (u srednjemu stupcu dat ćemo međunarodne IPA-ine fonetske simbole temeljnih alofona hrvatskih fonema):

fonem	IPA	grafem
/a/	/a/	⟨a⟩
/b/	/b/	⟨b⟩
/c/	/ts/	⟨c⟩
/č/	/tʃ/	⟨č⟩
/ć/	/tɕ/	⟨ć⟩
/d/	/d/	⟨d⟩
/š/	/dʃ/	⟨š⟩
/ž/	/dʒ/	⟨ž⟩
/e/	/e/	⟨e⟩
/ě/	/je/, /ie/	⟨ě⟩
/f/	/f/	⟨f⟩
/g/	/g/	⟨g⟩
/x/	/x/	⟨x⟩
/i/	/i/	⟨i⟩
/j/	/j/	⟨j⟩
/k/	/k/	⟨k⟩
/l/	/l/	⟨l⟩
/ĺ/	/ɫ/	⟨ĺ⟩
/m/	/m/	⟨m⟩
/n/	/n/	⟨n⟩
/ń/	/ɲ/	⟨ń⟩

¹⁹ Među naslovima koji se time bave izdvojiti ćemo samo one koje smatramo ključnim, što ne znači da se naše viđenje hrvatske fonemike uvijek poklapa s onim iznesenim u njima: Brozović (1972–1973; 1991; 2007), Babić (1988–1989), Turk (1992), Jelaska (2004; 2005), Škarić (2006; 2007), Marković (2013). Mnogošta o odnosu fonologije i ortografije pažljivo je razloženo u Badurine (1996).

/o/	/o/	⟨o⟩
/p/	/p/	⟨p⟩
/r/	/r/	⟨r⟩
/s/	/s/	⟨s⟩
/š/	/ʃ/	⟨š⟩
/t/	/t/	⟨t⟩
/u/	/u/	⟨u⟩
/v/	/v/	⟨v⟩
/z/	/z/	⟨z⟩
/ž/	/ʒ/	⟨ž⟩

Odluka da foneme i grafeme bilježimo tradicionalnom, u nas uvriježenom slavenskom, a ne međunarodnom transkripcijom uvjetovana je — tradicijom. Jednako tako tradicijom je uvjetovana odluka da *jat* — zvat ćemo ga tako, ne »stari jat«, ne »odraz starog jata«, nego jednostavno *jat* — bilježimo *rogatim* ě te da ga u redosljedu stavljamo odmah iza slova *e*.²⁰ (Tu i nema posebnih problema, problemi se mogu pojaviti u *abecednome* redosljedu, u kojemu je riječ o njegovim alografima, v. dalje § VI.) U desnome su dakle stupcu grafemi hrvatske latinice. Još jednom ponavljamo, to nisu nikakva slova koja mi pišemo ili čitamo kad pišemo ili čitamo hrvatski tekst, to su konstrukti, jedinice koje se ostvaruju kao grafovi.

IV.3 Dosad smo se držali sklada fonologije, morfologije i gramatologije smatrajući to dobrodošlim i prikladnim. Sad smo međutim došli do ostvaraja, a tu se rukavci moraju razići. Jednostavno stoga što u fonologiji, morfologiji i gramatologiji vrijede drugačije zakonitosti. Temeljne su zakonitosti iste — alofoni su uvjetovani kontekstom, alomorfi su uvjetovani kontekstom, alografi su uvjetovani kontekstom — ali različit je kontekst, odnosno različite su vrste uvjetovanosti. Odatle i smisao grafema. Jer netko bi na temelju prethodnog odjeljka mogao upitati — a čemu uopće grafemi kad su jednaki fonemima? Grafemi nipošto nisu zališan međukorak — zato što su uspostavljeni unutar posve drugačijega spleta površinskih odnosa no što je to kod fonema slučaj (pismo i jezik različiti su semiotički sustavi, to valjda ne treba objašnjavati) i zato što se ostvaruju na drugačiji način od jezičnih jedinica, s drugačijim vrstama uvjetovanosti.

U fonologiji kontekst čine glasovno okružje u kojemu se pojedini fon ostvaruje (odatle razlike u ostvaraju fonema /n/ u onim našim primjerima u § IV), oblično okružje (odatle Vjd. *vuče*, ali Amn. *vuke*, ne **vuče*) te govorničke osobine pojedinoga govornika (odatle u nekih govornika alveolarno ili alveolarnije [n], u drugih dentalno ili dentalnije [ŋ]). U morfolo-

²⁰ Tako je poredan npr. u Partaša (1850:5), Babukića (1854:9), Mažuranića (1859:2), Tkalčevića (1873:3).

giji kontekst čine opet glasovno okružje u kojemu se morf ostvaruje (odadle opet Vjd. *vuče*, ali Amn. *vuke*, ne **vuče*), potom gramatičke odrednice (odadle različit korijen u pz. *zovem* i inf. *zvati*), najzad leksičke odrednice (odadle primjerice supletivnost, koja uvijek vrijedi samo za točno određeni leksem).²¹ U gramatologiji kontekst je sasvim drugačiji, a čine ga sve odrednice pojedine grafije i ortografije, točnije rukopis pojedinca (ako je riječ o rukopisu nasuprot tisku), tip pisma (danas bi se reklo – font, primjerice je li *Times* ili *Helvetica*, serifno ili groteskno), oblik grafa (njegova veličina, debljina, uspravljenost), opreka minuskule i majuskule (malih i velikih slova, koja može biti uvjetovana bilo ortografskom normom, bilo konvencijom, bilo grafostilističkim razlozima, u starija vremena pisaljkom, vrstom alatke kojim se pisalo), te uza sve to – zadnje, ali prevažno – tradicionalni povijesni odabiri unutar jezične zajednice koja se konkretnim pismom služi, koji opet mogu biti svjesni, kodifikacijski, ali i nesvjesni, uzusni, običajni, pa se u dugu trajanju na razne i složene načine ispreplitati i preslagivati (što nakraju može uroditi velikim brojem alografa jednoga te istoga grafema, kako je u onome Coulmasovu engleskome primjeru). Na tom zadnjem pokazuje se pravo lice opreke grafema i grafa. Činjenica da hrvatska latinica danas ima nekoliko grafova s dijakritičkim znakovima (zasad ćemo navesti *č ć đ š ž*) ili da ima digrafe (zasad ćemo navesti *dž lj nj*) – to zahvaljujemo odabirima predaka u povijesti, koji su odabiri mogli biti i drugačiji. Ali da hrvatska latinica ima toliko i toliko grafema, to nije naš odabir, nego je uvjetovano upravo tolikim i tolikim brojem fonema; ponavljamo, sporedno je koliko to »toliko i toliko« točno jest.

Što je od navedenih uvjeta ostvarivanja grafa normirano, može se iskazati, odnosno formulirati i pravilom koje bi slijedilo za to pripravljenu notaciju. Zato smo prije (v. § II) i kazali da je moguće ustanoviti pravila povezivanja gramatološke dubinske i površinske postave. Evo kako je Lass (1984:15) fonološkom notacijom formulirao pravilo o pisanju velikoga i maloga slova u engleskome, a primjenjivo je i na hrvatski (radi autentičnosti zadržali smo Lassovu notaciju grafema):

$$\langle a \rangle \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} A \\ a \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{sentence-initially} \\ \text{at the beginning of proper names} \\ \text{elsewhere} \end{array} \right\}$$

Pravilo se čita kao fonološka pravila, dakle: grafem $\langle\langle a \rangle\rangle$ ostvaruje se kao graf $\langle A \rangle$ na početku rečenice i na početku vlastitih imenica, u svim drugim slučajevima ostvaruje se kao graf $\langle a \rangle$. Za njemački bi pravilo valjalo doraditi – $\langle A \rangle$ na početku svake imenice. I tako dalje za svaki poje-

²¹ Detaljnije o uvjetovanosti fonova i morfova v. npr. u Markovića (2012: poglavlje 2; 2014: poglavlje 6).

dini jezik.

Takvim pravilima može se onda razriješiti i dvojba iskazana u Musulin (2011:243) o tome »jesu li *A* i *a* dva različita grafema ili alografi jednoga«. ²² – Alografi su jednoga grafema sve dotle dok se njima bilježi jedan te isti fonem, a uvjetovani su onako kako alografi jedino i mogu biti uvjetovani, gramatološkim kontekstom iskazanim u pravilu, na koji su kontekst alofoni potpuno imuni, pravila za alofone posve su drugačija. U okviru hrvatske latinice to jesu alografi jednoga grafema. Ono što u Lassovu primjeru može biti sporno – i zbog čega u ovome radu inzistiramo na opreci grafema i grafa – jest činjenica da graf ⟨a⟩ u engleskome može biti ostvaraj desetak grafema, odnosno njime se može zabilježiti desetak fonema (tako ih je prebrojio Coulmas 2003:186) i nijedan od njih – zato je notacija važna, zato je važno govoriti o apstraktnosti grafema i fonema, zato je važno zakonitosti promatrati unutar jednoga jezika – nije fonem /a/!

To nadalje znači da bi pravila izvođenja grafa iz grafema mogla imati svoje cikluse, odnosno primjenjivati se prema utvrdivu redosljedu, konkretno: pravilo izvođenja primjerice hrvatskoga grafa ⟨a⟩ iz grafema ⟨⟨a⟩⟩ primjenjivalo bi se prvo, a potom bi se primjenjivalo pravilo o malome i velikome slovu ⟨a⟩ → ⟨a⟩ ili ⟨A⟩, isto onako kako se u fonologiji morfološki uvjetovane smjene načelno i utvrdivo provode prije fonološki uvjetovanih. ²³

Možemo postaviti i drugačija pitanja, primjerice: ima li išta sporno u tome da se u latinskome po dvama istim grafovima bilježe različiti grafemi ili u grčkome dvama grafovima po dva grafema? – Nema ništa. Povijesni razvoj pisma i odluke koje zajednica koja se njime služi u tom razvoju donosi mogu dovesti do toga da grafovi za različite grafeme budu isti, pa se tako latinski grafemi ⟨⟨i⟩⟩ i ⟨⟨j⟩⟩ ostvaruju kao graf ⟨i⟩ (upravo ⟨I⟩), a grafemi ⟨⟨u⟩⟩ i ⟨⟨v⟩⟩ kao graf ⟨v⟩ (upravo ⟨V⟩), usp. napisanu riječ VVA, što bismo danas zabilježili kao *ūva* 'grožđe', odnosno riječ IVLIVS, što bismo zabilježili kao *Jūlius* 'Julije'. ²⁴ Stoga nema ništa sporno ni u tome da već spomenuto njemačko ⟨y⟩ bude ostvaraj dvaju različitih grafema, primjerice ⟨⟨y⟩⟩ ili ⟨⟨ü⟩⟩, kako nam već drago bilježiti, u *Typologie*, te ⟨⟨j⟩⟩ u *Bayern*. Grčki pak grafovi ⟨ξ⟩ (veliko ⟨Ξ⟩) i ⟨ψ⟩ (veliko ⟨Ψ⟩) mogu biti tvrd orah za

²² Usp. također Žagar (2005:240–241, n. 22), osvrt na rusku znanstvenicu T. A. Amirovu.

²³ O redosljedu primjene fonoloških pravila v. npr. Mihaljević (1991: poglavlje 5) ili Marković (2013:5–6).

²⁴ V. o tome Gortan – Gorski – Pauš (2005:2), Coulmas (1996: s. v. *Latin alphabet*, *Roman alphabet*) te Matasović (2010:48–49; ondje se govori o vokalima /i/ i /u/ te poluvokalima /y/ i /w/).

analizu. No takvih je tvrdih oraha u svakoj jezikoslovnoj disciplini, tako je s afrikatama u fonologiji, sa supletivnošću u morfologiji. U takvim slučajevima nije jednostavno uspostaviti intuitivan odnos između dubinske i površinske postave (prikaza) i pri analizi se valja prikloniti nekomu rješenju, po mogućnosti onomu najelegantnijemu. Mi bismo rekli ovako. Ako se njima bilježe dvokonsonantski, dvofonemski skupovi /k/s/ i /p/s/, tada je svaki od njih ostvaraj dvaju grafema i možemo ga smatrati amalgamiranim grafom, grafom koji je sličan fuzijskim grafovima poput ⟨æ⟩ (npr. dan. *træ* 'drvo', *gæst* 'gost') ili ⟨œ⟩ (npr. fr. *cœur* 'srce', *sœur* 'sestra'), grafom koji iskazuje po dva grafema, ⟨⟨k⟩⟨s⟩⟩ i ⟨⟨p⟩⟨s⟩⟩. Isto bi vrijedjelo za latinsko ⟨x⟩ (upravo ⟨X⟩), primjerice u *rēx* 'kralj', gdje bismo imali ⟨⟨k⟩⟨s⟩⟩, odnosno ⟨⟨g⟩⟨s⟩⟩, kao i u engleskome, npr. *fox* 'lisac' i *exam* 'ispit', sa ⟨⟨k⟩⟨s⟩⟩ i ⟨⟨g⟩⟨z⟩⟩. Ako se pak grčkim grafovima ⟨ξ⟩ i ⟨ψ⟩ iskazuju afrikatni fonemi /ks/ i /ps/, kako se kadšto tumači njemačko /pf/ (npr. njem. *Pferd* 'konj', *Kopf* 'glava'), onda su ⟨ξ⟩ i ⟨ψ⟩ ostvaraj po jednoga grafema, prigodno ih možemo označiti kao ⟨⟨ks⟩⟩ i ⟨⟨ps⟩⟩. Upravo tako postupili bismo kad bismo hrvatske skupove /s/t/ i /z/d/ tumačili kao afrikatne foneme /st/ i /zd/ (npr. hrv. *čast*, *grozd*).²⁵ O istančanim detaljima starogrčke i njemačke fonologije premalo znamo i ne pada nam na pamet upuštati se u ikakve sudove u smislu uspostave kataloga fonema.²⁶ To nam i nije nakana. Sve što smo htjeli reći jest ovo: — prvo, naša nam metoda pruža koliko-toliko dosljedan aparat za razrješavanje dvojbi koje se u alfabetu kojim se pojedini jezik bilježi mogu pojaviti, — drugo, jedino mjesto gdje se takve dvojbe mogu razrješavati jest unutar pojedinoga jezika i alfabeta kojim se on bilježi, — treće, gramatološka terminologija može se uskladiti s fonološkom i morfološkom, pa možemo govoriti o fuzijskim grafovima, amalgamiranim grafovima i sl. (više o tome v. dalje § V.1).

V. Kakve su posljedice svega rečenoga na razumijevanje i tumačenje hrvatske latinice? Rekosmo već, Coulmasova (1996) enciklopedija pismovnih sustava prepuna je sinoptičkih tablica s grafemsko-fonemskim odnosima u pojedinim jezicima. Na takvim su načelima sastavljene i tablice za španjolski i hrvatski u Jelaska — Musulin (2011). Nemamo ništa protiv tablica, ali smatramo da su nasadne nakrivo, sastavljene na načelima s kojima se ne slažemo, na načelima koja među fonemima i grafemima ne podrazumijevaju nuždan odnos jedan-za-jedan. Nepoštivanje tog načela do-

²⁵ O toj mogućnosti bilo je riječi drugdje, usp. Marković (2013:49) i ondje navedenu literaturu.

²⁶ »ξ i ψ konsonantski su spojevi: ks i ps; tako ih i izgovaramo. I ζ je bilo u starogrčkom konsonantski spoj i izgovaralo se zd, ali ga po tradicionalnom izgovoru izgovaramo z kao u novogrčkome« (Dukat 1983:4). Na tablici starogrčkih konsonanata Dukat (1983:12) ne navodi ništa poput afrikata [ks] ili [ps].

vodi nas do već citirane Coulmasove (2003) tablice s 15 grafema kojima se bilježi jedan jedini engleski fonem, fonem /u:/. Mi smatramo da se grafemima ne bilježi ništa, ono čime se bilježi jesu grafovi, a grafovi su ostvaraji grafema. Dalje slijedi da je ono što se u pojedinom alfabetskom pismu može pojaviti kao tema sinoptičkih tablica odnos grafemâ i grafova, upravo pojedinoga grafema i njegovih alografa. Tek takve tablice omogućuju nam da pravo razumijemo kako koja pojedinačna latinica funkcionira u jeziku koji se njome bilježi, što bismo sad pokušali iznijeti za hrvatski.²⁷

V.1 Prvo nekoliko riječi o vrstama grafova i uz to odmah metodološka napomena. Kad se govori o vrstama, nužno se govori o grafovima. Grafemi ne mogu imati vrste, grafemi su jedinice, vrste ne može imati ni metar ni kilogram, vrste mogu imati samo grafovi. Grafemi ne mogu biti jednostavni i složeni, fuzionirani i amalgamirani, kontinuirani ili diskontinuirani, puni i prazni, podredni i nadredni, veliki ili mali, rukopisni ili tiskani – sve to mogu biti samo grafovi.

Grafovi prema svojoj složenosti mogu biti jednostavni, *monografi* (monogrami, jednoslovi), kakvih je u alfabetskim pismima daleko najviše, oni koji u tiskanome tekstu zauzimaju jedno slovno mjesto, npr. hrv. ⟨a⟩, ⟨b⟩, ⟨c⟩, i mogu biti složeni, *multigrافي* ili *poligrافي*: – *digrافي* (digrami, dvoslovi), npr. hrv. ⟨dž⟩ u *džamija*, ⟨lj⟩ u *ljubav*, ⟨nj⟩ u *granje*, – *trigrافي* (trigrami, troslovi), npr. hrv. ⟨ije⟩ u *dijete*, njem. ⟨sch⟩ u *Schwester* ‘sestra’, fr. ⟨eau⟩ u *eau* ‘voda’, – *tetragrافي* (tetragrami, četveroslovi), npr. njem. ⟨tsch⟩ u *Deutsch* ‘Nijemac’, engl. ⟨ough⟩ u *through* ‘kroz’, – vrlo rijetko *pentagrافي* (pentagrami, petoslovi), npr. njem. ⟨tزش⟩ u prezimenu *Nietzsche*. Ima izvještaja o irskim *heksagrافيima* (heksagramima, šestoslovima), čak i o *heptagrافيima* (heptagramima, sedmoslovima), ali ne možemo ih potvrditi.²⁸

Fuzionirani, stopljeni grafovi nastaju povijesnim razvojem i stapanjem dvaju monografa u jedan, baš kako se to u fonetici događa kod stapanja fonova. Takvi su već spominjani ⟨æ⟩ i ⟨œ⟩ (usp. i Brozović 1991:393; 2007:176) ili veoma raširen ⟨&⟩, prema lat. *et* ‘i’, koji je zapravo logograf jer je izvan svoje temeljne funkcije nemoguć, npr. *poeta* neće biti *po&a*. *Amalgamirani*

²⁷ Kako u uvodu rekosmo, neće tu biti mnogo revolucionarnih novina, sve je to donekle poznato, gdješto ćemo možda dati novi uvid ili primjer, više nam je stalo do dosljednosti opisa i demonstracije osviještene metode.

²⁸ Jelaska – Musulin (2011:234) kao primjer heptagrafa spominju njem. *schtsch* u *Borschtsch*. Vrelo ne navode, ali uz malo pretrage internetom lako taj primjer lociramo na *Wikipedii*. Riječ je, dakako, o pozajmljenici iz ruskoga, kao hrvatsko *boršč*. Prema našem mišljenju uspostava heptagrafa ⟨schtsch⟩ u njemačkoj grafiji moguća je samo ako njemački fonemski sustav ima fonem /šč/, pa onda i njemačka grafija grafem ⟨(šč)⟩; ako tomu tako nije, riječ je o slijedu trigrafa ⟨sch⟩ i tetragrafa ⟨tsch⟩, ne o heptagrafu; inače bi i hrvatski npr. u *stijenj* ‘fitilj’ imao pentagraf ⟨ijenj⟩.

grafovi — termin koji u dostupnim pregledima ne nalazimo — istodobno iskazuju više grafema, baš kao što amalgamirani morfovi istodobno iskazuju više morfema (v. o tome Marković 2012:44). Takvi bi bili spominjani latinski i engleski graf ⟨x⟩ te grčki grafovi ⟨ξ⟩ i ⟨ψ⟩, uza već razloženu uvjetovanost njihova tumačenja.

Kontinuirani, neprekinuti grafovi, kakva je većina, oni su koji se pojavljuju u neprekinutu slijedu, susljedno. Takvi su svi dosad spomenuti. *Diskontinuirani*, prekinuti grafovi oni su u koje se može umetnuti kakav drugi graf. Usp. npr. razliku engl. *pop* ‘puknuti, prsnuti’, gdje je riječ o grafu ⟨o⟩, i engl. *pope* ‘papa’, gdje je riječ o diskontinuiranu grafu ⟨o...e⟩, koja razlika nosi fonološku opreku između dvaju engleskih vokalskih fonova i fonema, monoftonga /ɒ/ i diftonga /əʊ/. Također engl. *ton* ‘tona’ i *tone* ‘ton’, gdje je opreka /ʌ/ i /əʊ/. Coulmas (2003:152) iz drugog izvora prenosi mogućnost takva tumačenja diskontinuiranosti, mi ju posve prihvaćamo i prilagođavamo svojoj terminologiji, tim više što je posve usklađena s veoma sličnom pojavom diskontinuiranih morfova (v. Marković 2012:42–44).

S morfološkim terminom *praznoga* morfa (*idem*: 46) može se povezati termin *praznoga* grafa, ili *mukloga*, *nijemoga* (engl. *empty*, *mute*, *silent*, fr. *muet*). Takav je graf ⟨h⟩ čest primjerice u grafijama romanskih jezika te jezicima koji su iz romanskih pozajmljivali, usp. s jedne strane engl. *have* ‘imati’, *house* ‘kuća’, *head* ‘glava’ te s druge muklo inicijalno ⟨h⟩ u engl. *honour* ‘časť’, *honest* ‘pošten’, *hour* ‘sat’ (čita se, odnosno izgovara isto kao *our* ‘naš’, što u parovima *have* ‘imati’ i riječi s početnim *ave-* nije slučaj), fr. *honneur* ‘časť’, *honnête* ‘pošten’, *heure* ‘sat’. Pojam muklosti u grafiji daleko je od nepoznata, spominju ga npr. Simeon (1969: s. v. *mukao*; *nijem*), Jelska — Musulin (2011:217, termin *bezglasničko slovo*), Musulin (2011:244–245), nalazimo ga i u pravopisnim hrvatskim priručnicima kad valja protumačiti sklonidbu pojedinih stranih imena s muklim završnim ⟨e⟩ (npr. fr. *Seine*, *Sorbonne*), nama je tek stalo do toga da još jednom jasno kažemo da mukao može biti samo graf, nikako grafem, jer svaki je grafem zapravo »mukao«. Također, *monovalentni*, *polivalentni* i *ekvivalentni* (kako ih tumači Vuletić 2007:125), smatramo, mogu biti samo grafovi, ne grafemi. *Monovalentni* grafovi uvijek su ostvaraj jednog te istog grafema, npr. hrv. graf ⟨a⟩ uvijek je ostvaraj grafema ⟨⟨a⟩⟩. *Polivalentni* grafovi mogu biti ostvaraj više različitih grafema, ali ne istodobno kao amalgami, nego sad jednoga sad drugoga, tako npr. već spomenuti lat. grafovi ⟨i⟩ i ⟨v⟩, ili njem. graf ⟨y⟩, ili engl. graf ⟨a⟩ (v. gore §§ III, IV.3), ili engl. digraf ⟨th⟩, koji može biti ostvaraj grafema ⟨⟨θ⟩⟩, kao u *path* ‘put’ (fonem /θ/, bezvučni interdentalni frikativ), i grafema ⟨⟨ð⟩⟩, kao u *father* ‘otac’ (fonem /ð/, zvučni interdentalni frikativ). U hrvatskome tako nešto imamo s grafom ⟨e⟩, koji je daleko najče-

šće ostvaraj grafema ⟨⟨e⟩⟩, kao u *eto, deset, bez veze* (fonem /e/, prednji srednji vokal), ali može biti i ostvaraj grafema ⟨⟨j⟩⟩, u riječima za brojeve od 11 do 19, primjerice *trinaest* (fonem /j/, palatalni aproksimant) (usp. dalje § V.2). *Ekvivalentni* su pak grafovi različiti ostvaraji istoga grafema – vratimo li se Coulmasovim (2003) inačicama pisanja engl. fonema /u:/, svih onih 15 navedenih grafova mi smatramo ekvivalentnim grafovima, odnosno svih 15 inačica smatramo alografima jednoga grafema. Dobar su primjer i šp. grafovi ⟨b⟩ i ⟨v⟩, koji iskazuju isti grafem (v. Vuletić 2007:125; Jelska – Musulin 2011:219; Musulin 2011:245).

V.2 Temeljni alograf 27 grafema hrvatske latinice monograf je. Kao i u ostalim latinicama monograf je daleko najčešći temeljni alograf (ne bilo koji alograf, nego upravo temeljni). Među njima 22 su grafa bez dijakritičkih znakova, dakle opet najviše, ako među dijakritičke znakove ne ubrajamo točku na ⟨i⟩ i ⟨j⟩, što si u većini latinica možemo dopustiti.²⁹

⟨⟨a⟩⟩	→	⟨a⟩	ako
⟨⟨b⟩⟩	→	⟨b⟩	baka
⟨⟨c⟩⟩	→	⟨c⟩	car
⟨⟨d⟩⟩	→	⟨d⟩	dan
⟨⟨e⟩⟩	→	⟨e⟩	deset
⟨⟨f⟩⟩	→	⟨f⟩	farma
⟨⟨g⟩⟩	→	⟨g⟩	gad
⟨⟨x⟩⟩	→	⟨h⟩	muha
⟨⟨i⟩⟩	→	⟨i⟩	ići
⟨⟨j⟩⟩	→	⟨j⟩	jaje
⟨⟨k⟩⟩	→	⟨k⟩	baka
⟨⟨l⟩⟩	→	⟨l⟩	laž
⟨⟨m⟩⟩	→	⟨m⟩	mama
⟨⟨n⟩⟩	→	⟨n⟩	nag
⟨⟨o⟩⟩	→	⟨o⟩	oko
⟨⟨p⟩⟩	→	⟨p⟩	palac
⟨⟨r⟩⟩	→	⟨r⟩	rak
⟨⟨s⟩⟩	→	⟨s⟩	san
⟨⟨t⟩⟩	→	⟨t⟩	tata
⟨⟨u⟩⟩	→	⟨u⟩	uho
⟨⟨v⟩⟩	→	⟨v⟩	vatra
⟨⟨z⟩⟩	→	⟨z⟩	zapad

Pozornost valja obratiti na alograf koji se prikazom razlikuje od grafema – ⟨h⟩. Usput, grafem ⟨⟨x⟩⟩ pokazuje koliko je u grafemici važno od-

²⁹ U turskoj latinici primjerice to nije moguće jer su ⟨i⟩ (majuskulno ⟨İ⟩) i ⟨ı⟩ (majuskulno ⟨I⟩) ondje zasebni grafovi i grafemi koji iskazuju različite foneme (v. Čaušević 1996:1, 7).

nose uspostavljati unutar jednoga jezika — graf ⟨x⟩ u različitim latinica-
ma služi za bilježenje veoma različitih glasova (v. npr. tablicu u Coulmas
2003:95), što je u okviru opće i poredbene povijesti latinice zanimljivo,
može biti zanimljivo i za povijest hrvatske latinice (uz malo drugačije po-
vijesne okolnosti danas smo ga mogli imati umjesto grafa ⟨ž⟩), ali za opis
suvremene hrvatske latinice sasna nevažno.

Grafem ⟨⟨j⟩⟩ leksički uvjetovano ostvaruje se u riječima za brojeve od 11
do 19 alografom ⟨e⟩, dakako, ako za slijed ⟨ae⟩ u njima pretpostavimo iz-
govor [aj], ne [ae], bio on diftonški ili ne bio:

⟨⟨j⟩⟩ → ⟨e⟩ jedanaest, dvanaest, trinaest... devetnaest

Takav izgovor po našem sudu nije ni razgovoran ni ležeran, on se uo-
stalom kao normativan pretpostavlja u Barić *et al.* (1995: § 65): »skup *ae* u
brojeva od 11 do 19, koji se izgovara jednosložno kao [aj], npr. *jedànaest*
[jedànaɪst]« ili u Silić — Pranjković (2005: § 487): »slog se *-aest* izgovara
[aɪst]: *jedànaest* [jedànaɪst]«. To međutim ne isključuje ostale probleme
s tim skupom — je li uopće riječ o diftongu, koja je narav drugoga dijela
toga diftonga, je li to [j] ili neslogotvorno [i] i koja je među njima razlika, te
kako ga najzad bilježiti. Vidimo primjerice da Silić — Pranjković (*ibid.*) na
e bilježe dužinu: kako to onda izgovoriti, kao dugo [i]? Odnosi se još više
usložnjavaju ako u analizu uvedemo opreke poput *jedànaest* — *jedanaestica*
(Vukušić *et al.* 2007:333), gdje očividno u drugoj riječi imamo naglasak na
⟨e⟩, što onda sasvim sigurno pretpostavlja izgovor [e]. Kako bilo da bilo,
grafem o kojemu je tu riječ može se u prezimenima ostvarivati i svojim tem-
eljnim alografom:

⟨⟨j⟩⟩ → ⟨j⟩ Trinajstić

Pet temeljnih alografa ima dijakritički znak:

⟨⟨č⟩⟩	→	⟨č⟩	čast, mačak
⟨⟨ć⟩⟩	→	⟨ć⟩	ćud, ćaća
⟨⟨đ⟩⟩	→	⟨đ⟩	đak, luđak
⟨⟨š⟩⟩	→	⟨š⟩	šaka, kaša
⟨⟨ž⟩⟩	→	⟨ž⟩	žaba, koža

Pozornost valja obratiti na graf koji se prikazom razlikuje od grafema
— ⟨đ⟩. Zajedno s još trima jednoslovima uveo ga je 1878. Đ. Daničić (v. da-
lje § V.3).

Navedenih pet grafema u posebnim se kontekstima može ostvariti i
drugačijim alografima, bez dijakritičkoga znaka. Njihovi uvjetovani alo-
grafi izgledaju ovako:

⟨⟨č⟩⟩	→	⟨c⟩	cast, macak
⟨⟨ć⟩⟩	→	⟨c⟩	cud, caca

⟨⟨ž⟩⟩	→	⟨dj⟩	djak, ludjak
⟨⟨š⟩⟩	→	⟨s⟩	saka, kasa
⟨⟨ž⟩⟩	→	⟨z⟩	zaba, koza

Konteksti o kojima je riječ jesu oni u kojima se iz tehnoloških (računarstvo, internet) ili praktičnih razloga (komunikacija SMS-om, internetom) izbjegavaju grafovi s dijakriticima, što je primjerice u pisanju internetskih domena pravilo koje se najvjerojatnije neće mijenjati:

www.vecernji.hr	(Večernji list)
www.metkovic.hr	(Grad Metković)
www.pravosudje.gov.hr	(Ministarstvo pravosuđa RH)
www.njuskalo.hr	(Njuškalo)
www.zena.hr	(Žena. Portal samo za mene)

Drugi važan kontekst jesu pojedina prezimena, u kojima se tradicionalno — željom nositelja, prema stanju u dokumentima — grafem ⟨⟨ž⟩⟩ može ostvarivati digrafom ⟨gj⟩, češće, ili digrafom ⟨dj⟩, rijetko.³⁰

Angelinović, Gjalski, Gjuraš, Gjurašin, Gjureković, Gjurgjan, Kalogjera
Djurdjević, Mundjer

Ovamo bi onda išla i administrativna odluka — kojoj teško možemo razumjeti razloge — da automobilska registracijska kratica za Đakovo bude majuskulni alograf ⟨DJ⟩.

V.3 Među temeljnim alografima hrvatske latinice četiri su digrafa:

⟨⟨ž⟩⟩	→	⟨dž⟩	džamija, hodža, srdžba
⟨⟨ě⟩⟩	→	⟨je⟩	djeca, mjesto, živjeti
⟨⟨l̂⟩⟩	→	⟨lj⟩	ljubav, ljljan, kralj
⟨⟨ń⟩⟩	→	⟨nj⟩	njak, granje, panj

Ostvaraje grafema ⟨⟨ě⟩⟩ podrobnije ćemo razložiti u § V.4. Grafem ⟨⟨ž⟩⟩ u kontekstu računalne i internetske komunikacije ostvarit će se alografom bez dijakritika:

⟨⟨ž⟩⟩	→	⟨dz⟩	dzamija, hodza, srdzba
-------	---	------	------------------------

U kontekstu grafije HAZU, u onom obliku koji joj je *Ogledom* Akademijina *Rječnika* (ARj) dao prvi obrađivač Đ. Daničić (1878), pa ju u ARj-u nalazimo do zadnjega toma, stotinu godina poslije (1976), tri će se grafema ostvariti monografom s dijakritičkim znakom:

⟨⟨ž⟩⟩	→	⟨ǰ⟩	ǰamija, hoǰa, srǰba
⟨⟨l̂⟩⟩	→	⟨l̂j⟩	l̂ubav, l̂ljan, kral̂j
⟨⟨ń⟩⟩	→	⟨ńj⟩	ńak, grańe, pańj

³⁰ Prezimenâ je sa ⟨gj⟩ tridesetak (Brozović 1991:393), odnosno — noviji, vjerojatno točniji podatak — šezdesetak (Brozović 2007:175). U Brozovića je (*ibid.*) razložen i njihov abecedni redosljed — obično se vladaju kao sljedovi ⟨g⟩⟨j⟩, odnosno ⟨d⟩⟨j⟩.

Također za potrebe ARj-a treći njegov obrađivač P. Budmani uveo je graf ⟨z⟩ — doduše, isprva je u ARj-u izgledao kao ⟨z⟩, kao z s repićem — za grafem koji bismo zapisali kao ⟨⟨z⟩⟩, »za glas, što ga Dubrovčani izgovaraju u riječima jezero, zora, spenža i u drugima nekim« (Maretić 1916:74):³¹

⟨⟨z⟩⟩ → ⟨z⟩ zar, zora, jezero

Pa u ARj-u čitamo da »U Dubrovniku mj. z izgovara se z: *jèzero*« (ARj, knj. IV, 1892–1897: s. v. 1 *jèzero*) ili »Kajkavski *zorja*, u dubrovačkom govoru izgovor *zora* (*dzora*)« (ARj, knj. XXIII, 1975–1976, s. v. 1 *zòra*). Izvan tog zapravo dijalektološkog konteksta taj grafem ostvaren digrafom ⟨dz⟩ možemo prepoznati samo još u stranim riječima i imenima, primjerice gruzijskima (npr. *Leonidze*, *Kaladze*), i to samo ako /z/ smatramo hrvatskim fonemom, makar rubnim, perifernim (tako Brozović 1991:427; 2007:218; Jelaska 2004:69).

Četiri temeljna hrvatska digrafa i trigrafa (v. dalje § V.4) — kazat ćemo to bez vrijednosnoga suda — svojim se izgledom podudaraju sa sljedovima dvaju, odnosno triju grafova:

⟨dž⟩	džamija, hodža, nadžak	⟨d⟩⟨ž⟩	nadživjeti, odžalovati, podžanr
⟨je⟩	djed, mjesto, letjeti	⟨j⟩⟨e⟩	jedan, jelen, ozračje, podnožje
⟨lj⟩	ljubav, kralj	⟨l⟩⟨j⟩	somelje 'vinski konobar', žiljen 'rezano na tanke rezance'
	nasilje, začelje	⟨l⟩⟨je⟩	ljeto, koljeno, voljeti, boljeti
⟨nj⟩	njak, manjak	⟨n⟩⟨j⟩	injekcija, konjugacija, konjunktivitis
	inje, granje	⟨n⟩⟨je⟩	njega 'briga, skrb', njedra, snjegović, crnjeti
⟨ije⟩	dijete, brijeg, vijest	⟨i⟩⟨j⟩⟨e⟩	nijedan, pijem, dijeta, hijena

Da se ⟨lj⟩ i ⟨nj⟩ razlikuju od ⟨l⟩⟨j⟩, ⟨l⟩⟨je⟩ i ⟨n⟩⟨j⟩, ⟨n⟩⟨je⟩, to je zbog hrvatske fonetike (redovite jotacije [l] i [n]) i tradicije bilježenja pozajmljenica sa ⟨i⟩ ispred ⟨j⟩⟨a⟩ ili ⟨j⟩⟨e⟩ (npr. *somelijer*, *gondolijer*, *bilijar*) izrazito neintuitivno, ali ako /ě/ smatramo fonemom (v. dalje V.4), koji može biti i kratak i dug, onda je takav opis dosljedan. Nije lako reći koliko na jotaciju utječe grafija jer hrvatski govornici redovito jotiraju i ondje gdje iza ⟨l⟩ i ⟨n⟩ imamo ⟨i⟩⟨j⟩⟨a⟩ ili ⟨i⟩⟨j⟩⟨e⟩, kao što imamo u pozajmljenicama poput *milijarda*, *bombonijera*, *garsonijera* i sl., a ne priječi ju ni prazno ⟨i-⟩ (v. da-

³¹ Maretić (*ibid.*) piše: »Daničiću dubrovački taj glas nije bio poznat pa ga nije razlikovao od c. To se osobito vidi iz riječi 3 *car*, koja je dubrovačka riječ i upravo glasi *zar*, pa tako bi je trebalo i pisati te metnuti na kraj rječnika iza z.« Maretiću se za tu službu više sviđalo slovo *ç*, kako ga je zabilježio i u svojoj *Gramatici* (1899: § 13).

lje § V.4) koje imamo u ⟨ije⟩, kao u *lijep, mlijeko, nijem, snijeg* (usp. Marković 2013:141, 165).

V.4 Među temeljnim alografima hrvatske latinice jedan je trigraf:

⟨⟨ě⟩⟩ → ⟨ije⟩ dijete, svijet, mlijeko

O grafemu ⟨⟨ě⟩⟩ možemo govoriti samo ako u hrvatskome fonemskom sustavu konstatiramo fonem /ě/, a mi to ovdje činimo. Da je jat fonem, dug i kratak, to nije novina (v. Babić 1988–1989; Jelaska 2004; Marković 2013; 2014), ali nužno je radi grafemike biti eksplicitan. Taj grafem ima dva temeljna alografa, uvjetovana duljinom fonema.³² To su ⟨je⟩ i ⟨ije⟩. Ako bismo željeli tražiti “temeljniji” od dvaju, vjerojatno bi to bio ⟨je⟩, naime taj se pojavljuje i ondje gdje bi se prema temeljnom uvjetu duljine trebao pojaviti ⟨ije⟩. Načelno dakle u kratkim slogovima pišemo ⟨je⟩, a u dugima ⟨ije⟩ (usp. *djeca* i *dijete, svjetlost* i *svijet, vječnost* i *vijek*), međutim nekoliko je pobrojivih konteksta u kojima se u dugome ili produženome slogu tradicionalno piše ⟨je⟩ ili ortografska norma dopušta dvojnosti.³³ Najzanimljiviji slučajevi po našem sudu svakako su one pojedinačne riječi u kojima se bez nekoga velika sustava u dugim slogovima piše ⟨je⟩, npr. *pjev, spjev, djevac, gnjev, gnječiti, vjeran, vještac, zbjeg* (usp. *bijeg*). Ako fonemom smatramo samo dugi jat, što je u suvremenim gramatikama čest slučaj (npr. Brozović 1991; Barić *et al.* 1995; 2005), rekli bismo da se grafem ⟨⟨ě⟩⟩ ostvaruje temeljnim alografom ⟨ije⟩ i u pobrojivim slučajevima alografom ⟨je⟩. Ako jat uopće ne smatramo fonemom, a pojedine ga suvremene gramatike ne smatraju (npr. Silić – Pranjeković 2005), tada moramo konstatirati da graf ⟨i⟩ u hrvatskoj grafiji ima dvije funkcije: – prvo, temeljni alograf grafema ⟨⟨i⟩⟩, kao u *ići, nijedan, pijem, slabiji, sporije, dijeta, hijena, higijena*, – drugo, prazni graf (mukli, nijemi), koji se bilježi ispred slijeda ⟨j⟩⟨e⟩ kad se tim slijedom bilježi, nema drugoga načina da se to sad precizno kaže, »dugi odraz staroga jata«, kao u *bijel, vijek, dijete, lijep, svijet, vrijeme, snijeg*.

V.5 S obzirom na tradicionalnu snošljivost hrvatske uzusne i kodificirane ortografije prema izvornomu pisanju stranih imena i riječi ne čudi da se u hrvatskoj pisanoj komunikaciji posve redovno i normalno pojavljuju grafovi koji inače pripadaju latinicama drugih jezika, do te mjere da u pojedinim riječima općega leksika oni žive gotovo kao činjenice hrvatske latinice, barem u nekim kontekstima, primjerice ⟨x⟩ za ⟨⟨k⟩⟩⟨⟨s⟩⟩, npr.

³² To, dakako, podrazumijeva i odluku da se duljina vokala ne uzima kao fonološki razlikovna, što je opet tema u koju se ovdje ne možemo upuštati. Recimo samo da mogući fonološki status i dugih i kratkih vokala u hrvatskome ne smatramo riješenim. Naprotiv čini nam se da to pitanje na pravi način još nije ni postavljeno.

³³ Nećemo te kontekste nabrajati, dostupni su u pravopisnim priručnicima (kojemu god), razvrstani i dopunjeni mnogim primjerima u Markovića (2014: poglavlje 6).

taxi, ⟨y⟩ za ⟨i⟩, npr. *party*, ⟨zz⟩ za ⟨c⟩, npr. *pizza*, *intermezzo*, u kraticama ⟨w⟩ koje se izgovara kao [v], npr. *WC*, *www*. Ovdje ćemo ih samo konstatirati složivši se uglavnom s onime što je o njima kazano u Jelaska – Musulin (2011) i dodati da rijetki primjeri poput *pizza* pokazuju da se i u okviru grafemike može govoriti o svojevrsnoj leksičkoj uvjetovanosti (usp. npr. supletivnost u morfologiji), odnosno činjenici da se pojedini grafem iz ovih ili onih razloga u pojedinoj riječi može ostvariti grafom koji inače nigdje drugdje u konkretnoj grafiji ne nalazimo.

V.6 Kako se već dalo razabrati, slogotvorne nevokale (a ni neslogotvorne vokale) ne smatramo zasebnim fonemima i stoga ne predviđamo da bi u pismovnome sustavu imali zasebne grafeme. Realno se radi izgovora kod slogotvornoga [r] može pojaviti potreba za posebnim alografom ili dijakritičkim znakom, i to je onda prema staroj pravopisnoj preporuci ⟨r⟩ ili ⟨r'⟩, ovisno o tome gdje je susjedni vokal (v. Broz 1892:5). Doduše, radi dosljednosti ne bi bilo loše da je apostrof vazda lijevo, dakle *za'rzati*, *zeleno'rtski*, *g'roce*, *nav'ro*, *ist'ro*.³⁴ Da problem s bilježenjem dan-danas postoji, nek pokažu natuknice *zàrzati* i fr. *entracte* 'glazbeni međučin' u različitim izdanjima Anićeva rječnika:

<i>zàrzati</i>	(Anić 1991: s. v.)
<i>zàrzati</i> (izgovor: zàərzati)	(Anić 1994: s. v.)
<i>zàrzati</i> (izgovor: zàərzati)	(Anić 1998: s. v.)
<i>zàrzati</i> (izg. zà'rzati)	(Anić 2003: s. v.)
<i>zàrzati</i>	(HJP: s. v.)
<i>entr'acte</i> (izg. àntr-akt)	(Anić – Goldstein 1999: s. v.)
<i>entr'acte</i> (izg. àntr'-äkt)	(HJP: s. v.)

Što nas sve još jednom podsjeća na staru našu filološku boljku — uvjerenost da je grafijski lik s označenim naglaskom dovoljan i da u hrvatskim rječnicima nema potrebe navoditi izgovor.

V.7 Grafem je, rekosmo već nekoliko puta, jedinica, kao što su to i fonem i morfem. Ono što pišemo i čitamo napisano, i to smo već nekoliko puta rekli, jesu grafovi. Vizualnost pisma i grafova utječe povratno na govorničku svijest o fonovima koji su njima zabilježeni pa i fonemima kojih su ti fonovi ostvaraj. S tim u svakoj grafemičkoj analizi valja računati, to valja osvijestiti i jasno reći. To privedeno praksi znači primjerice to

³⁴ Brozović (1991:406, 408; 2007:192, 195) ima kako je u Broza (1892) — *gr'oce*, *istr'o*, ali *za'rže*, *zeleno'rtski*, međutim na Brozovićevu primjeru *b'skovac* 'navijač kluba BSK', sa slogotvornim [s], vidi se i gdje je u slogotvornih nevokala šva (lijevo) i gdje bi ga bilo dobro bilježiti (lijevo). Isto bismo onda mogli primijeniti na primjere poput *pskati* 'govoriti piskavo'. Za razliku od tih u rečenici poput *pazi na č-ove i č-ove* šva je desno od konsonanta.

da smo uvjereni da mnogokoje rasprave o fonemu /ě/ danas u hrvatskoj ne bi ni bilo da prije 150-ak godina hrvatska rana kodifikacija nije bila odustala od grafa ⟨ě⟩ i krenula eksperimentirati sa ⟨ie⟩, ⟨je⟩, najzad ⟨ije⟩, pa sad svaki sveučilišni nastavnik hrvatske fonologije sa svakom novom akademskom godinom iznova studentima mora objašnjavati da je ⟨ije⟩ u *dijete* trigraf kojim se bilježi jednosložna fonetska činjenica, odnosno da »problem« nije u svima nama koji izgovaramo jednosložno, nego u zapisu koji sugerira dvosložnost. Pismo dakle i dalje i neprestano utječe na našu govorničku svijest. To međutim ne znači da stvari valja mrsiti više no što su one zamršene same po sebi. O odnosu »grafema prema fonemu« Musulin (2011:244) kaže ovako:

Neki grafemi uvijek predstavljaju samo jedan fonem, npr. *m* u hrvatskome, španjolskome, njemačkome, francuskome, engleskome.

Već rekosmo da uspostavu odnosa grafema i fonema ne smatramo metodološki sretnom. Takve uspostave počivaju na prešućenim pretpostavkama koje imaju dvije mane — da su prešućene i da su pretpostavke. Pretpostavke su ove: — prvo, da je svijest o fonemu sama po sebi u svih govornika ista, — drugo, da je ono što je napisano grafem, — treće, da je ono što je napisano vjeran odraz fonema. Mi se ni s jednom ne slažemo, ali to je sporedno, važnije je nanovo osvijestiti zapravo nerješive probleme u grafemici, bolje rečeno, razlučiti ono što je u grafemici nerješivo od onoga što je rješivo. A sve što je nerješivo — smatramo — nerješivo je jer je nerješivo u fonemici, nerješivi grafemički problemi zapravo su fonemički, što opet govori o izravnoj i nerazdruživoj vezi dviju poddisciplina. Pogledajmo četiri hrvatske riječi (ključni odsječci podebljani su):

⟨m⟩	mač	⟨n⟩	nag
	komfor		konformizam

U njima imamo grafove ⟨m⟩ i ⟨n⟩. To je nesporno. Ti grafovi bilježe ova tri fona: bilabijalni nazal [m] u *mač*, alveolarni nazal [n] u *nag* te labio-dentalni nazal [ɱ] u *komfor* i *konformizam*. I to je nesporno. Nek bude nesporno i to da u riječi *komfor* imamo grafem ⟨⟨m⟩⟩, a u riječi *konformizam* grafem ⟨⟨n⟩⟩. Međutim sporno je — itekako sporno — o kojem se u riječima *komfor* i *konformizam* radi fonemu. Mi smatramo da je to pitanje nerješivo, odnosno da pripada govorničkoj svijesti (koja se od govornika do govornika razlikuje). Ali ne tako da govornička ili analitička svijest naprečac zaključuje da je tu riječ o fonemima /m/ u *komfor* i /n/ u *konformizam* samo zato što pred sobom imamo grafove ⟨m⟩ i ⟨n⟩. Mi smatramo da se to na temelju grafova i grafema ne može zaključiti. To nipošto ne potire naš stav da grafema ima onoliko koliko ima fonema. To jednostavno tvrdi da se na temelju grafije — jer ona je grafija i vlada se prema svojim pravilima, koja

uključuju sve ono navedeno prije (v. § IV.3), uključujući sociolingvistiku, svjesne i nesvjesne odluke pri kodifikaciji, tradiciju pozajmljivanja iz ovoga ili onoga stranoga jezika s grafijom kojom se taj jezik bilježi — ne može zaključivati o fonologiji i fonemici. Dakle kazati da »grafem *m* u hrvatskoj me uvijek predstavlja samo jedan fonem«, kako kaže Musulin (2011:244), smatramo, jednostavno se ne može, to je izvan domašaja našeg analitičkog aparata, jer ima slučajeva u kojima jednostavno nismo posve načistu s time o kojem je fonemu riječ kako god on zabilježen bio. Da se prema hrvatskoj ortografiji riječi *stambeni* i *stranputica* bilježe upravo tako (sa ⟨m⟩ i sa ⟨n⟩), *komfor* i *konformizam* upravo tako (sa ⟨m⟩ i sa ⟨n⟩), *simfonija* i *konfuzija* upravo tako (sa ⟨m⟩ i sa ⟨n⟩), *bombon* i *maskenbal* upravo tako (sa ⟨m⟩ i sa ⟨n⟩), *iznadprosječan* i *natprosječan* upravo tako (sa ⟨d⟩ i sa ⟨t⟩), *jurisdikcija* i *bejzbol* upravo tako (sa ⟨s⟩ i sa ⟨z⟩), *pijem* i *pio* (sa ⟨j⟩ i bez ⟨j⟩) — sve to naše su ortografske odluke, koje između ostaloga mogu biti uvjetovane i govorničkom intuicijom ili sviješću (ne osporavamo ju, naprotiv), ali i dalje su samo naše ortografske odluke, koje mogu biti, ili su mogle biti, ili su nekad u povijesti i bile — drugačije. Zaključivati na temelju takvih odluka da je u konkretnome slučaju riječ o ovome ili onome fonemu (/m/ ili /n/, /d/ ili /t/, /s/ ili /z/, ima li fonema /j/ ili ga nema), smatramo, stranputica je.³⁵ Pa nije tako davno bilo da se ortografska norma kolebala između pisanja *odseliti* i *otseliti*. I što da sad fonolog na temelju toga počne? Stoga se tek donekle možemo složiti s tvrdnjom iz Jelaska — Musulin (2011:232; pratit ćemo njihovu terminologiju) da bi iznimaka među slovima koja mogu predstavljati različite foneme »bilo znatno više kad bi u opis ušle brojne riječi iz stranih jezika jer u nekim riječima slova predstavljaju i druge foneme, npr. *s* u *Habsburgovci* /habzburgovci/, *jurisdikcija* /jurizdikcija/ [...]«. Kažemo donekle jer smatramo da analitička svijest mora računati s time da na temelju grafije neće uvijek moći zaključivati o fonemima jer hrvatska grafija nije potpuno fonemska (to se ne tiče samo stranih riječi, nego i domaćih), a sve i da jest, fonologija je fonologija, a gramatologija je gramatologija. Te dvije discipline tijesno su povezane i isprepletene, kadšto i nerazrješivo, ali i dalje nisu jedno te isto i na svakoj je od njih da zasebno utvrdi što je u stanju analizirati, a što nije. Budući da grafemika pisma

³⁵ Dobar pokus za nastavnike fonologije: nek zadaju studentima da zapišu riječ poput [rimfu:za], češću u govorenome nego u pisanome jeziku, pa nek zbrajaju rezultate — koliko studenata ima ⟨n⟩, a koliko ⟨m⟩. Upućeniji čitatelj primijetit će da se u slučajevima fonološke neutralizacije poput raspravljanih ne služimo terminima i pojmovima poput *arhifonema* i *morfo(fo)nema*, nego jednostavno *fonema*. Ne vidimo kako bi ostali pomogli u razmršenju klupka. Isto vrijedi za termine poput *sintagmofonem*, *paradigmofonem*, *jaki fonem*, *slabi fonem*, *signifikativno slab fonem* i dr. Kako njihova primjena izgleda, v. npr. u Popović — Trostinska (1999), zanimljivu pogledu na rusko i ukrajinsko pismo.

kojim se pojedini jezik bilježi izravno ovisi o njegovoj fonemici, nerješivi će se fonemički problemi kao nerješivi odraziti i u grafemici, pogotovo ako se tomu pridoda kodificirana ili uzusna ortografija i njezin odnos prema fonološki uvjetovanim glasovnim promjenama. Primjerice standardni hrvatski ima jednačenje po zvučnosti i bezzvučnosti. Ima i ruski. Ali ruski ima i obezvučivanje na kraju riječi, kao i kajkavski i njemački. To standardni hrvatski nema, nema ni ukrajinski. Ukrajinski pak ima jednačenje po zvučnosti, ali nema jednačenje po bezzvučnosti (v. Popović — Trostinska 1999:14). — I svu tu silu promjena i nepromjena nekako valja fiksirati alografima. To je sve samo ne jednostavno. Ako sad fonemičke probleme kanim o rješavati tako što ćemo slijepo vjerovati grafiji, valjalo bi to eksplicitno istaknuti kao metodu. Mi bismo se ipak priklonili Baudouinu de Courtenayu, koji je još 1910. pisao o zamkama poistovjećivanja slova i glasova te grafema i fonema (v. Baudouin de Courtenay 1972:271).

VI. Kakve su posljedice svega dosad rečenoga na hrvatsku abecedu? — Zapravo nikakve, odnosno može ih biti i ne mora ih biti. Ovaj rad nije pisan sa željom da se u tom smislu nešto pokrene, nego kao pokušaj rasvjetljivanja sivih mjesta i stavljanja stvari na svoje mjesto. *Abeceda* je — tako ju mi razumijemo — tradicijom ustanovljen i potom kodificiran popis i redosljed temeljnih alografa unutar pojedinoga latiničkoga pisma. Taj popis nije nužno potpun, niti je konačan, niti je nepromjenljiv. *Abeceda* dakle nije popis grafema, nego popis temeljnih alografa. *Abeceda* je ono što ćemo naći u početnicama, u pravopisnim priručnicima, ono što pučkoškolci uče pri temeljnu opismenjivanju. Tako shvaćena *abeceda* hrvatske latinice nije se mijenjala od *Hrvatskoga pravopisa* I. Broza (1892) i dan-danas čini ju 30 elemenata, bez obzira na ovakve ili onakve fonološke pristupe pisaca pojedinoga pravopisnoga priručnika. Dakako, uz izmjenu za doba NDH s normativnim priručnicima *Koriensko pisanje* (1942) i *Hrvatski pravopis* (1944), u kojima se nanovo u abecedi umjesto ⟨ije⟩ pojavio graf ⟨ie⟩.³⁶ Nekih promjena u katalogu onoga što će biti dio hrvatske abecede i kako će ono što u taj katalog uđe izgledati bilo je dakle i u zadnjih 100–150 godina eksplicitnoga hrvatskoga normiranja. Posebno je pak i izvan dometa ovoga rada pitanje kojom su se brzinom i kako kodifikacijske promjene u abecedi probijale u praksu, koliko je primjerice zagrebačkim tiskarima i izdavačima godina i desetljeća trebalo da potpuno usvoje Daničićev i Brozov “islandski” graf ⟨đ⟩. Promjena ima i drugdje, one nisu hrvatski izum, promjene su u naravi abecede. Obavijestan i poučan prikaz promjena u

³⁶ Nećemo ulaziti u to čine li ti priručnici kontinuitet u hrvatskoj kodifikaciji ili ih valja razumjeti kao apartnu činjenicu koja je funkcionirala usporedo s osmim izdanjem *Hrvatskoga pravopisa* D. Boranića (1941).

španjolskoj abecedi dan je u Jelaska — Musulin (2011). Ključna posljedica bilo je uklanjanje iz abecede digrafa ⟨ch⟩, ⟨ll⟩, ⟨rr⟩ te ⟨gu⟩, ⟨qu⟩. Kako će panhispanistika urediti svoju abecedu, jasno, njezina je stvar, sve što mi o tome imamo kazati jest da se ne slažemo s objašnjenjem Kraljevske akademije za jezik u kojemu se kaže ovo (prijevod prema Jelaska — Musulin 2011:218):

Iako oni predstavljaju foneme [...], taj argument ne vrijedi iz modernoga poimanja slova i grafema kao najmanjih razlikovnih jedinica grafemskoga sustava neovisno o tome predstavljaju li same po sebi jedinicu fonološkoga sustava ili ne. [...] Time se španjolski prilagođava ostalim jezicima s abecednim zapisom u kojima se slovima abecede smatraju samo jednosložni znakovi, iako se u svim tim jezicima rabe određene kombinacije grafema kako bi predstavili određene foneme.

Jer sve da navedeno »moderno poimanje slova i grafema« jest točno, ono nije jedino i — za nas ključno — abecedu promatra kao katalog grafema (a abeceda to prema našem mišljenju nije) i govori o kombinacijama grafema (koje su prema našem mišljenju nemoguće jer kombinirati se mogu grafovi, a ne grafemi, grafemi su kao apstrakcije lišeni mogućnosti kombinacije na konkretnoj, postvarenoj, stvarnoj razini). No ipak, za spekulativnu rasonodu, možemo logiku Kraljevske akademije primijeniti na hrvatski — hrvatska bi abeceda u tom slučaju ostala bez grafova ⟨dž⟩, ⟨lj⟩, ⟨nj⟩ i propao bi hvalevrijedan *Microsoftov* trud da ih u novijim inačicama programa *Word* u fontovima ponudi kao jedan tipografski znak.

Abeceda je ujedno pitanje mjere. U latinicama kakva je engleska, s enormnim brojem multigrafa, s golemim nerazmjerom između broja grafema (fonema) i broja njihovih alografa, jednostavno bi bilo negospodarno, ne naučljivo i nepraktično navoditi sve grafove. U latinicama kakva je hrvatska, sa samo trima kodificiranim digrafima i relativno velikom podudarnošću između broja grafema (fonema) i broja alografa, to nije nepraktično. Uzgred, grafije poput engleske, s velikim omjerima grafema i njihovih temeljnih alografa, u tipologiji se zovu *dubokima* (engl. *deep*), grafije poput hrvatske, s omjerom grafema i njihovih temeljnih alografa koji se približava savršenu odnosu 1 : 1, zovu se *pltkima* (engl. *shallow, surface*).³⁷ Svaka pojedina grafija negdje je između tih dviju krajnosti, ali načelno se može reći ovako — što je grafija plića, to je lakše usklađivanje abecede s popisom temeljnih alografa. Hrvatska bi latinica takvo usklađivanje mogla dopustiti, engleska teško.³⁸ Ponovimo, ono što po našem sudu i pojmovima grafi-

³⁷ V. npr. Coulmas (2003:101–102); objašnjenja termina ovdje smo prilagodili svomju viđenju stvari, Coulmas govori o odnosu broja grafema i broja fonema.

³⁸ Coulmas (2003:101) prenosi zastrašujuć podatak jednog istraživača koji je u en-

ju čini dubokom ili plitkom, složenom ili jednostavnom, nije odnos između grafema i fonema, nego je odnos između grafema i njegovih alografa — taj se približava i udaljava od savršenoga 1 : 1, dok je odnos grafema i fonema uvijek i po sebi zadan i savršen, 1 : 1.³⁹ Kad bi se u hrvatskoj abecedi u tom smislu nešto mijenjalo ili dotjerivalo — još jednom, ovaj rad nije zagovor za išta takvo — u izvedbenome bi smislu problem bio kako u odnosu na ostale grafove poredati grafove ⟨je⟩ i ⟨ije⟩. Duhovito rješenje toga problema nahodimo u gramatici Barić *et al.* (1995:64; 2005:64), gdje se u § 88 trigraf ⟨ije⟩ uredno navodi kao dio hrvatske latinice, ali ga na abecednome popisu u § 86, petnaestak redaka poviše — nema.

VII. Pokazali smo u ovome radu kako se mogu uspostaviti temeljni gramatološki pojmovi i kakav je njihov međuodnos. Termini koje smo tim pojmovima pridružili — *grafem*, *graf*, *alograf* — stari su, ali ovdje iznova promišljeni. Ključno je pritom bilo ustrajavanje na opreci grafema i grafa, grafema kao jedinice i grafa kao njezina ostvaraja, što je onda zahtijevalo i osmišljanje nove notacije grafema — unutar dvostrukih izlomljenih zagrada.

Pojmове smo i uspostavnu metodu pokušali dovesti u izravan odnos s fonologijom, nešto manje s morfologijom, pretpostavljajući da je u analizi alfabetskoga pisma taj odnos po sebi zadan. Pokazali smo također gdje su granice gramatološke analize i što u njoj smatramo nerješivim — ono što je nerješivo u fonologiji.

Kako su pojmovi osmišljeni i kakve to posljedice na grafiju pojedinoga jezika može imati, pokazali smo na hrvatskome.

Za sam kraj izrijekom ćemo spomenuti dvije svjesne odluke. Prva je veoma ograničeno konzultiranje pravopisnih priručnika. Oni po svojoj naravi nisu mjesta koja imaju razrješavati temeljna pitanja niti to hrvatski pravopisi čine. Iskustveno znamo da bi njihovo spominjanje bilo balast koji nam ne bi pomogao. Druga je nastojanje na oprekama između jedinica i njihovih ostvaraja te utvrđivanju pravila povezivanja tzv. dubinske i tzv. površinske razine. Prigovore da je takav put zastario prihvatit ćemo kao pohvalu uvjereni da je takva vrsta strukturalizma u temelju svih suvremenijih pristupa i da su metodološki otkloni i nadogradnje mogući samo ako solidni temelji postoje.

gleskome prebrojio 40 fonema (mi bismo rekli — grafema) i 1120 grafema (mi bismo rekli — alografa), što čini omjer od 1 : 28! Neke računice pokazuju i mnogo manje omjere (npr. 1 : 5,39), ali kako god — neusporedivo s hrvatskim omjerom. U engleskome stanju stvari suludo bi bilo imati abecedu usklađenu s grafovima.

³⁹ Usp. drugačije npr. u Žagara (2013:138, n. 197, isticanje naše): »[...] u tradicionalnim pismovnim kulturama, gdje je odnos između grafema i fonema izrazito složen (npr. njemački pravopis, engleski, francuski...) [...]«

Literatura

- Anderson, Stephen R. 1985. *Phonology in the twentieth century: Theories of rules and theories of representations*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Anić, Vladimir. 1991. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Anić, Vladimir. 1994. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Drugo izdanje. Zagreb: Novi Liber.
- Anić, Vladimir. 1998. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Treće izdanje. Zagreb: Novi Liber.
- Anić, Vladimir. 2003. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Prir. Ljiljana Jojić. Zagreb: Novi Liber.
- Anić, Vladimir – Ivo Goldstein. 1999. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Novi Liber.
- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knj. I–XXIII. 1880–1976. Zagreb: JAZU.
- Augst, Gerhard (ur.) 1986. *New trends in graphemics and orthography*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Babić, Zrinka. 1988–1989. Slogovna struktura hrvatskoga književnog jezika. *Jezik* XXXVI/3: 65–71; 4: 123–128; 5: 133–146.
- Babukić, Vjekoslav. 1854. *Ilirska slovnica*. Zagreb: Bèrztiskom nar. tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja.
- Badurina, Lada. 1996. *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja: Metodologija rada na pravopisu*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Barić, Eugenija – Mijo Lončarić – Dragica Malić – Slavko Pavešić – Mirko Peti – Vesna Zečević – Marija Znika [Barić *et al.*] 1995. *Hrvatska gramatika*. [Treće, dopunjeno izdanje.] Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, Eugenija – Mijo Lončarić – Dragica Malić – Slavko Pavešić – Mirko Peti – Vesna Zečević – Marija Znika [Barić *et al.*] 2005. *Hrvatska gramatika*. Četvrto izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Baudouin de Courtenay, Jan. 1972. *Baudouin de Courtenay anthology: Beginnings of structural linguistics*. Trans. and ed. Edward Stankiewicz. Bloomington – London: Indiana University Press.
- Baudouin de Courtenay, Jan. 1988. *Lingvistički spisi*. Prev. i prir. Predrag Piper. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Broz, Ivan. 1892. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Tiskom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade.
- Brozović, Dalibor. 1972–1973. O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženog ijekavskog jata. *Jezik* XX/3: 65–74; 4: 106–118; 5: 142–149.
- Brozović, Dalibor. 1991. *Fonologija hrvatskoga književnog jezika*. U: Stje-

- pan Babić — Dalibor Brozović — Milan Moguš — Slavko Pavešić — Ivo Škarić — Stjepko Težak. 1991. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika: Nacrti za gramatiku*: 379–452. Zagreb: HAZU — Globus.
- Brozović, Dalibor. 2007. Fonologija hrvatskoga standardnog jezika. U: Stjepan Babić — Dalibor Brozović — Ivo Škarić — Stjepko Težak. 2007. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika: Velika hrvatska gramatika: Knjiga proa*: 159–257. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Bugarski, Ranko. 1997. *Pismo*. Pretisak izdanja 1996. Beograd: Čigoja štampa.
- Catach, Nina. 1986. The grapheme: its position and its degree of autonomy with respect to the system of the language. U: Augst (ur.) 1986:1–10.
- Coulmas, Florian. 1996. *The Blackwell encyclopedia of writing systems*. Malden, MA — Oxford, UK: Blackwell Publishing.
- Coulmas, Florian. 2003. *Writing systems: An introduction to their linguistic analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, David. 2008. *A dictionary of linguistics and phonetics*. Sixth edition. Malden, MA — Oxford, UK — Carlton, VIC: Blackwell Publishing.
- Čaušević, Ekrem. 1996. *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Đuro, Daničić. 1878. *Ogled rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU. [Cit. prema: ARj, knj. XXIII, sv. 97: 5–9.]
- Daniels, Peter D. 2002. Writing systems. U: Mark Aronoff — Jeanie Rees-Miller (ur.) 2002. *The handbook of linguistics*: poglavlje 3. Blackwell Reference Online [pregled 30. 11. 2007].
- DeFrancis, John. 1989. *Visible speech: The diverse oneness of writing systems*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Dukat, Zdeslav. 1983. *Gramatika grčkoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Dürscheid, Christa. 2002. *Einführung in die Schriftlinguistik*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH.
- Gallmann, Peter. 1986. The graphic elements of German written language. U: Augst (ur.) 1986:43–79.
- Gortan, Veljko — Oton Gorski — Pavao Pauš. 2005. *Latinska gramatika*. Dvanaesto izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- HJP = *Hrvatski jezični portal*. <http://hjp.novi-liber.hr/> [pregled 1. 8. 2015].
- Jelaska, Zrinka. 2004. *Fonološki opisi hrvatskoga jezika: Glasovi, slogovi, naglasci*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Jelaska, Zrinka. 2005. Dvoglasnik ili dva glasa. U: Pranjković (ur.) 2005:83–97.
- Jelaska, Zrinka — Maša Musulin. 2011. Slovo i slovopis španjolskoga i hr-

- vatskoga jezika. *Lahor* 12: 211–239.
- Kohrt, Manfred. 1986. The term »grapheme« in the history and theory of linguistics. U: Augst (ur.) 1986:80–96.
- Lass, Roger. 1984. *Phonology: An introduction to basic concepts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maretić, Tomo. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch).
- Maretić, Tomo. 1916. Crtice o rječniku naše Akademije. *Ljetopis JAZU* 31: 25–114.
- Marković, Ivan. 2012. *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput.
- Marković, Ivan. 2013. *Hrvatska morfonologija*. Zagreb: Disput.
- Marković, Ivan. 2014. *Hrvatska fonetika i fonologija*. Skripta. <https://omega.ffzg.hr/>
- Matasović, Ranko. 2010. *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika*. Drugo izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- Mažuranić, Antun. 1859. *Slovnica hèrvatska za gimnazije i realne škole. Dio I. Rěčoslovje*. Zagreb: Bèrztotiskom Karla Albrechta. [Faksimilski pretisak: Zagreb, 2008.]
- Mesaroš, Franjo. 1971. *Grafička enciklopedija*. Zagreb: Tehnička knjiga.
- Mihaljević, Milan. 1991. *Generativna i leksička fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mugdan, Joachim. 1985 [1987]. The origin of the phoneme: Farewell to a myth. *Lingua Posnaniensis* 28: 137–150.
- Mugdan, Joachim. 2011. On the origins of the term phoneme. *Historiographia Linguistica* 38: 85–110.
- Mugdan, Joachim. 2014. More on the origins of the term phonème. *Historiographia Linguistica* 41: 185–187.
- Muljačić, Žarko. 1972 [1964]. *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*. Drugo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Musulin, Maša. 2011. Grafem kao višeznačnica. *Lahor* 12: 240–247.
- Partaš, Josip. 1850. *Pravopis jezika ilirskoga*. Zagreb: Tiskom bratje Župan. [Faksimilski pretisak: Zagreb, 2002.]
- Piper, Predrag. 1988. Predgovor. U: Baudouin de Courtenay 1988:7–28.
- Popović, Miljenko — Rajisa Trostinska. 1999. O grafemu (na primjerima suvremene hrvatske, ruske i ukrajinske grafije). *Studia Slavica Savariensis* 1: 5–20.
- Pranjković, Ivo (ur.) 2005. *Od fonetike do etike: Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*. Zagreb: Disput.
- Silić, Josip — Ivo Pranjković. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i*

- visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Simeon, Rikard. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Knj. I–II. Zagreb: Matica hrvatska.
- Škarić, Ivo. 2006. *Hrvatski govorili!* Zagreb: Školska knjiga.
- Škarić, Ivo. 2009. *Hrvatski izgovor*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Tkalčević, Adolfo Veber. 1873. *Slovnica hèrvatska za srednja učilišta*. Drugo izdanje. Zagreb: Tiskom dioničke tiskare u Zagrebu.
- Trask, Robert Lawrence. 1992. *A dictionary of grammatical terms in linguistics*. London – New York: Routledge.
- Trask, Robert Lawrence. 1996. *A dictionary of phonetics and phonology*. London – New York: Routledge.
- Turk, Marija. 1992. *Fonologija hrvatskoga jezika (raspodjela fonema)*. Rijeka – Varaždin: Izdavački centar Rijeka – Tiskara Varaždin.
- Vukušić, Stjepan – Ivan Zoričić – Marija Grasselli-Vukušić [Vukušić *et al.*]. 2007. *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Vuletić, Branko. 2007. *Lingvistika govora*. Zagreb: FF press.
- Žagar, Mateo. 2005. Grafolingvistika i stari tekstovi: Osebujnosti pisanog jezika. U: Pranjković (ur.) 2005:223–258.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Žagar, Mateo. 2013. *Uvod u glagoljsku paleografiju 1 (X. i XI. st.)*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

On the grapheme and the Croatian alphabet

Abstract

The terms *grapheme*, *graph* and *allograph* are well-known both in grammar and in phonology. The paper outlines the concepts that should be associated with them and the method of their establishment. It advocates a close relationship between grammar and phonology, precisely between graphemics of a specific alphabetic script and phonemics of a language written in it. The paper puts forward a position according to which the number of graphemes in a specific alphabetic script is equal to the number of phonemes in a language written by that script. In the paper the grapheme is interpreted as an abstract unit, a class of realised graphs with the same basic function, something already done in linguistics at the level of definitions, but not done or not done consistently in the available analyses of specific alphabetic scripts. Afterwards, the established concepts and the terminology are applied to the description of the Croatian Latin script and its *alphabet* (Cr. *abeceda*). In accordance with concept distinctions, a new notation is proposed — graphs are enclosed in angle brackets (thus far generally used to denote graphemes), whereas graphemes are enclosed in *double angle brackets*, e.g. grapheme ⟨⟨a⟩⟩ is realised by its allographs ⟨a⟩, ⟨a⟩, ⟨A⟩, A), etc.

Ključne riječi: grafem, graf, alograf, abeceda, gramatologija, fonologija, izlomljene zgrade, hrvatski jezik

Key words: grapheme, graph, allograph, alphabet, grammar, angle brackets, Croatian